

ARXIU HISTÒRIC
MUNICIPAL
Reus

pan guanaldà florer m'hi aynes
hohes e cabal

Formet e tot gra. vi se. hoh dmb e deuseo
tereb

Jt hont clors en la botra dels guanaldans
afronta ab en carny e tota morroz

Jt bmya amas de baro afronta ab en pe s'ny
e ab lo carny dta Lexas

Jt sera crina al roquys afronta ab en cordera
e ab en tota feres

Jt erm amas de baro afronta ab nansony feres
e ab la fasa

**Butlletí informatiu de
l'Arxiu Municipal de Reus
n. 15 [primavera 2008]**

L'Arxiu, per la memòria històrica

Empar Pont Albert

Tinenta d'alcalde de Cultura
de l'Ajuntament de Reus

Us presentem el nou número del *Butlletí Informatiu de l'Arxiu Històric Municipal*. De fa temps, l'Arxiu tracta amb detall aspectes del voltant de la Guerra Civil i dels terribles bombardejos que la ciutat va patir ara fa setanta anys.

Amb aquest fet volem posar el nostre gra de sorra a la recuperació de la memòria històrica, atès que Reus i la seva ciutadania tenen tant per recordar i per transmetre d'aquests anys foscos de la nostra història recent. Amb aquesta qüestió volem ser insistents, i per això, des de l'Àrea de Cultura, tenim diverses iniciatives encaminades vers aquest objectiu.

A banda, doncs, de les activitats organitzades per l'Arxiu Històric Municipal, tenim en previsió treballar per la recuperació de part dels refugis anti-aeris de què disposa la ciutat. Els tresors dels temps de guerra que amaga el subsòl de la ciutat són una gran eina per a la recuperació històrica, i constitueixen elements urbanístics i culturals de primer ordre. Són, doncs, un patrimoni ciutadà, i hem de contribuir perquè els reusencs i les reusenques els coneguem i entenguem, per tant, tot l'entorn històric i social que en va provocar la construcció.

En un altre ordre de coses, l'Arxiu inicia una etapa engrescadora. Les obres del nou Arxiu són ben evidents, i aviat es podrà fer el trasllat de les instal·lacions actuals a un Arxiu renovat, actualitzat i adaptat a les necessitats i als imperatius del segle XXI. Esperem que ben aviat la documentació del nostre Arxiu tingui el seu lloc definitiu en aquest nou equipament.

Edita: Regidoria de Cultura. Arxiu Municipal, Reus
Director: Ezequiel Gort

AHMR: Plaça del Castell, 3A • REUS
AGA: Rafael de Casanoves, 6 • REUS
Tel. 977 010 054 • info.ahm@reus.cat

Foto portada: Documentació malmesa per efecte del bombardeig del 24 de gener de 1938.

DL: T-1442-97

Imprimeix: Arts Gràfiques l'Estel - Reus

«Plegar els morts amb pales». Els bombardeigs del 21 i 24 de gener de 1938 sobre Reus

Ezequiel Gort i Salvador Palomar

Els bombardeigs de la segona quinzena de gener de 1938 no foren els primers que patí la ciutat. Reus havia estat atacada el 1937 –al terme, des del mes d'abril; sobre el nucli urbà, des del setembre–, però els pitjors, quant a mort i destrucció, arribaren aquell gener de fa setanta anys. Els atacs de l'aviació franquista dels dies 21 i 24 deixaren un balanç de morts i de devastació que esgarrifà els reusencs. El terror i el desànim se n'apoderà. De fet, aquest era un dels objectius de l'enemic: si l'ús de l'aviació possibilitava atacar objectius en qualsevol indret del territori, els bombardeigs sobre la població civil feien del terror un factor de desgast i desmoralització. Això féu que llavors la guerra fos percebuda com un estat permanent i immediat, malgrat que el front encara fos distant. A diferència de les víctimes dels primers bombardeigs, ara els morts es recullen i s'enterren sense gaire temps per a mostres de dol. La possibilitat de morir ha esdevingut quotidiana.

Per això, ja des dels primers bombardeigs sobre la ciutat la gent començà a abandonar el nucli urbà tot cercant refugi en masos i casetes del terme, o bé marxant cap als pobles de la rodalia on el perill se suposava menor. Un èxode que esdevingué massiu després dels bombardeigs del mes de gener a què ens referim. Aleshores, per als qui havien de residir o treballar dins la ciutat –molts a partir d'un pelegrinar diari del maset a la ciutat i el retorn en acabar la jornada laboral–,¹ el dia a dia esdevingué alerta constant, pendents de les sirenes d'alarma o del so dels avions i de les mateixes bombes en caure. Tothom tenia prou apamada la situació dels refugis que hi havia escampats per tota la ciutat, tant els públics com els privats,

1 Segons Serra, en deien la «columna de la por»: «Nosaltres fórem una de les moltes famílies que sortírem molt aviat de Reus per anar a dormir fora del poble [...] érem dels primers dels que anomenaren la columna de la por, encara que a mida que passà el temps, crec que tot Reus es féu d'aquesta columna, ja que de nit la ciutat quedava completament buida». SERRA, M. *Bombes feixistes damunt Reus* (Reus, 1994), p. 10.

Casa del carrer Sant Elies on vivia la família Forès, destruïda pel bombardeig del dia 21.

per tal d'aixoplugar-s'hi en el menor temps possible i, quan hi era, sempre restava l'angoixa, constant i indefugible, del què passaria, fins més enllà de la pròpia seguretat, per la destrucció de béns materials o la pèrdua de familiars, amics o coneguts. Com assenyala Francesca Iglésias: «Tot era perillós, perquè anant al refugi també et podien matar», tot recordant a continuació els fets del dia 21 de gener: «A la plaça de la Llibertat hi va haver un refugi on hi van haver molts morts».²

2 Testimoni recollit a JOANPERE, Dolors. *El temps d'unes dones. República, guerra i postguerra*. Reus: Ajuntament, 2007, p. 92.

En acabar la guerra, el balanç de vides perdudes en el transcurs dels més de cinquanta bombardeigs que Reus patí, tot i que prou gran —moriren unes dues-centes persones—, pot semblar limitat, si més no en comparació a d'altres ciutats, on uns pocs atacs s'emportaren més vides que tota la guerra. La consciència del perill, l'intens treball en la construcció de refugis i la dispersió d'una bona part de la població, expliquen que el total de víctimes mortals no fos molt més gran. Però el resultat, en qualsevol cas, és igualment esfereïdor.

També quant a la destrucció de béns materials. Com recorda Jaume Aguadé, en retornar a la ciutat el gener de 1939:³

«Vam baixar pel camí fondo, pel camí de la Pedrera. Em va acompanyar el meu pare i a l'arribar no vam trobar ni un sol carrer que no tingués les cases enrunades pel mig. Era una cosa que feia fredar. Era una cosa que no ho oblidaré mai això. Allí hi havia passat la guerra de veritat.»

La bomba de la plaça dels Quarters

El divendres 21 de gener, cap a dos quarts d'una del migdia, les bombes que llançaven tres avions Savoia 79⁴ devien cercar l'Escola del Treball, on aleshores hi havia les naus de muntatge dels avions Polikarpov I-15, «Xatos». Però caigueren arreu, seguint bàsicament una línia que anava des del carrer de Sant Llorenç fins al carrer Ample. Afectà els carrers de Sant Llorenç, de Sant Joan, de Sant Elies, de Gras i Elies, de Prat de la Riba, fins a la plaça dels Quarters, on es produí el carnatge que més impactà la memòria col·lectiva dels reusencs, i el carrer Ample.

Els efectes d'aquest bombardeig es coneixen mercès a la documentació servada a l'Arxiu, però també a la memòria dels testimonis. Ens hi aproparem a partir d'aquestes dos fonts, tot seguint el rastre que deixaren les bombes.

3 Jaume Aguadé tenia catorze anys quan una bomba caigué a la plaça de Sant Francesc, ben a prop del pati de l'Institut on ell es trobava. Després dels primers bombardeigs, la família marxà a un mas entre Reus i Castellvell, on passà tota la guerra.

4 Les notícies sobre les característiques dels avions que atacaren la ciutat han estat obtingudes d'INFIESTA PÉREZ, José Luis, *Bombardeos del litoral mediterráneo durante la Guerra Civil* (vol. I i II). Valladolid: Quirón ediciones, 1998-2000. Segons l'autor, la formació atacant el 21 de gener era sota el comandament del major Genaro Lamana, «Luci», i les del 24, dels capitans De Carlo i Bancchio.

Sembla que s'inicià al carrer de Sant Llorenç i les primeres bombes impactaren a la fàbrica dels Xatos —la SAF/3—, on es diu que restà afectat l'espai de muntatge dels avions.⁵

Al carrer de Sant Joan —a l'època, carrer de Gaudí— resultà afectat cal Tarrats, on tenien la seu social l'Associació Cultural i el Club Natació Reus Ploms. En resultà afectat el conserge d'aquesta darrera entitat, Josep Moragues —casat i amb dos fills—, que perdé el pis que hi tenia. L'Ajuntament, per mitjà de la conselleria de Sanitat i Assistència Social, ajudava les víctimes en tot allò que era possible i per això, davant la precària situació en què es trobava, Josep Moragues demanà que li cedissin «dos llits, amb l'equip corresponent i robes, per no tenir res per canviar-se».⁶ Com tants d'altres, amb els seus sortí de Reus per refugiar-se, en aquest cas, al mas de Santasusagna, a la carretera de Riudoms.

També a cal Tarrats, Francesc Cerveró, «casat, amb dues filles, de 16 i 14 anys, que no treballen per manca de feina» i peó a les brigades municipals, hi perdé tot el pis, els mobles, la roba i els atuells de la casa. En concepte d'ajut, l'Ajuntament li lliurà un llit de matrimoni, un matalàs i una manta.⁷

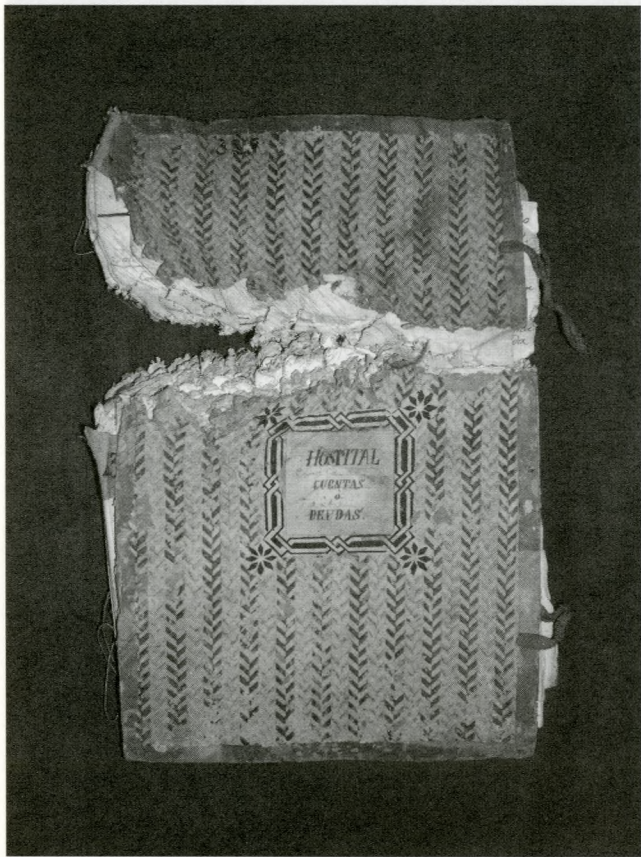
Moltíssim pitjor succeí al número 13 del carrer de Sant Elies, on vivia la família Forès Ferran. Una bomba destruï totalment la casa, matant el pare, Joan, la mare, Paula, i una filla, Maria, ferint-ne una altra.⁸ L'home, malalt, s'estava al llit i la seva dona es trobava a casa amb ell. Els altres germans es salvaren perquè en aquell moment eren fora de casa, mentre que el més gran era al front. Els supervivents, després, es

5 SERRA, M. *Op. cit.*, p. 34. La fàbrica, però, sembla que no quedaria seriosament afectada fins a la primera quinzena de març, quan un nou bombardeig destruï l'edifici de la direcció i deixà malmeses les instal·lacions (segons la declaració que féu un desertor que es passà a l'enemic i que hi havia treballat). MADARIAGA, F. J. *Reus: epicentre de la força aèria de la República*. Tarragona: Arola editors, 2000, p. 68 i 123-124. Per a informació sobre la SAF/3, vegeu aquest darrer treball, pàssim.

6 AHMR, Carpeta «Victimes bombardeigs», d.n. 1024. Dins la limitació de recursos, l'Ajuntament estudiava cada cas i procurava donar resposta. Ho constata una nota afegida al d.n. 1027 en què una ciutadana que perdé el seu marit el dia 21 demanà ajuda i es comprovà que aleshores vivia a Alforja en companyia dels seus familiars i que conservava un petit taller d'ebenisteria al carrer Alt de Sant Pere, que llavors estava tancat, però que no tenia cap desperfecte.

7 Ídem, d.n. 1017.

8 Ídem, d.n. 1009.

Lligall malmès per efecte del bombardeig del 24 de gener (AHMR)

refugiaren a la casa d'uns familiars, al carrer Baix de Sant Pere. Es donà el cas que els pocs béns que pogueren salvar d'entre els enderrocats i que guardaren a una casa propera del mateix carrer de Sant Elies, els perderen del tot en ser destruïda pocs dies després durant un altre bombardeig.

Emília Guinjoan tenia quinze anys i havia estat veïna, fins pocs mesos abans, de la família Forès. El 1936, anà a viure al raval de Santa Anna, en un edifici confiscat per a oficines, on els seus pares s'ocupaven del manteniment. Poc abans del bombardeig, la Maria Forès havia passat per casa seva:

«La germana del Forès no feia gaire que havia passat per davant d'allí a l'arreal. I jo era baix a la porta. Diu: «—Vine a casa!, que haig de portar un paper perquè el pare avui no ha anat a treballar».

Per això van enxampar al pare al llit i a la mare dins al quarto. I una altra germana era al llit que tenia la grip. Com que va caure tota la façana del davant, la van trobar al carrer. Son pare va caure a baix als baixos i sa mare va quedar penjada en una biga.

I a sa germana [Maria] li dic: «—No, que el pare, quan ve, vol que estiguem tots a casa». Doncs ella, just arribar a casa, la va matar el bombardeig. Si hi vaig jo, em maten a mi i tot.»

El fill gran, Joan Forès Ferran, es trobava mobilitzat, al front de Terol. Cridat a tornar amb urgència a Reus, quan arribà, els seus pares i la seva germana ja havien estat enterrats. Allò que pogué conèixer sobre la tràgica fi de la seva família i que la seva filla M. Dolors ens ha explicat, ens aporta alguna precisió:

«El meu avi i la meua àvia, tots dos van morir en aquest bombardeig. Al meu avi li va arrencar el braç, la bomba. Li va arrencar el braç i li va ferir al pit. I la meua àvia va morir esclafada entre dues bigues de la casa [...]. Quant a la Josepa Forès Ferran, la tia Pepita, al moment del bombardeig estava al llit, estava malalta, tenia com una grip. I amb això cau la bomba. La van trobar al mig del carrer, no van trobar ni rastre del llit i ella despullada, ni camisa de dormir ni res, es va trobar al mig del carrer d'aquella manera, amb una gran ferida al cap. Me sembla que la van portar a Tarragona a l'hospital, i va estar amb lo cap inflat, molt malament, molt malament, però es va poder salvar.»

L'avi encara era viu quan el portaren a l'hospital —on s'acumulaven els ferits al pati—, però morí poc després. La M. Dolors no coneixia el detall recordat per l'Emília, quant al fet que la Maria tornava en aquell moment a casa amb un paper referent a la feina del seu pare.⁹ Sap, però, que l'explosió l'afectà just arribar:

«La Maria tenia 14 anys. Es veu que havia entrat per l'escala. Estava a l'entrada, però cap dins de la casa. I aquesta nena va morir de la mateixa bomba, però va quedar completament sencera, no se li veia cap ferida. Van dir que havia rebotat per dins; l'ona expansiva l'havia rebotat. Jo ho sé pel meu pare i, a banda, pel bomber que la va arregar. Es veu que era amic d'ella... Era rossa, amb una trena molt llarga, era molt maca. Aquesta nena feia teatre a l'Orfeó i, a partir de la seva mort, l'Orfeó va suspendre totes les seves actuacions.»

Efectivament, la mort de Maria Forès assenyalà la fi de les activitats de la «Joventut Teatral Catalana», el grup de teatre que des de la tardor de 1937 tornava a funcionar a l'Orfeó Reusenc, després de la paràlisi forçada per la confiscació de l'edifici on s'ubicava l'entitat.¹⁰ La realitat de la guerra, però, s'imposava, i tota l'activitat cultural o lúdica anà desapareixent sota l'amenaça de les bombes.

9 Joan Forès Sardà era llauner i treballava al raval de Santa Anna, a Cal Matas, ben a prop d'on vivia Emília Guinjoan.

10 Vegeu GORT, E.; GOMIS, J. *Annals de l'Orfeó Reusenc (1918-1993)*. Reus: Orfeó Reusenc, 1993, p. 78-79.

En una casa veïna, del mateix carrer de Sant Elies, una dona es salvà ben bé miraculosament. En el record de l'Emília:

«El dia 21, que va caure la bomba a cal Forès, doncs al davant també va caure una bomba. I aquella dona era al vàter i la casa es va enfonsar. Lo vàter no va caure i ella va quedar allí dalt, però amb vida. La van tindre d'anar a buscar los bombers. Que era la sogra d'un germà meu.

Per cert, tenien un gos, que li deien lo Milord i com que encabat en aquella casa no hi va anar a viure ningú, lo gos anava cap allí i no podia pujar... i el van trobar mort. Es veu que va morir d'enyorament.»

Aquest carrer fou un dels més maltractats pels bombardeigs al llarg de la guerra. En aquesta ocasió també hi restaren afectades altres cases en major o menor mesura. Isidre Masdú, amb quatre fills, veié ensorrat tot el pis on vivien, als números 12-14, «amb pèrdua de dos llits i cadires, havent de dormir en males condicions i salvant molt poca cosa».¹¹ En ajut, l'Ajuntament li lliurà, a començaments de febrer, un llit de sis pams i mitja dotzena de cadires.

Als baixos d'aquest mateix edifici, Francesc Ferraté, casat i amb sis fills, hi tenia la botiga, que també resultà malmesa. Segons recorda M. Dolors Forès, eren propietaris del mas del mateix nom i tenien una premsa d'oli. Després de constatar la pèrdua de molta quantitat d'oli que tenia emmagatzemada, demanà a l'Ajuntament que «li sigui aparedat l'establiment, ja que d'aquesta forma li garantiria els pocs elements de què actualment disposa».¹²

També perdé part del mobiliari, en enderrocar-se un tros del seu habitatge, Eugeni Salvat, que vivia amb la seva germana al tercer pis del número 9 del mateix carrer.¹³ Ambdós, tot seguit, es refugiaren a la Selva del Camp.

M. Dolors Forès recorda també que moriren uns nens de cognom Biosca, «sota les runes d'una casa. Es veu que els van treure amb persianes».¹⁴

Un altre carrer afectat fou el de Güell i Mercader, on es destruï la casa número 2, on vivia la família de Tomàs Latorre, casat i amb set fills d'entre 3 i 17 anys, cap dels quals treballava (ja fos per l'edat o bé

La construcció de refugis fou l'única defensa efectiva per a la població civil. A la foto, escales del refugi particular sota la casa Pinyol, on hi havia la Societat Farmacèutica (Salvador Palomar)

per manca de feina). Ho perderen tot —habitatge, mobiliari, atuell de cuina i roba— i restaren en una situació de misèria absoluta. A començaments de febrer eren refugiats en unes habitacions del Solsis, dins el refugi de la plaça de Prim, i l'Ajuntament els ajudà donant-los-hi dos llits de sis pams, dos matalassos, quatre llençols, dues mantes, una camisa, set samarretes, nou parells d'espadenyes, deu metres de roba per camises, nou parell de mitjons, uns calçotets i sis cadires.¹⁵

Al carrer de Prat de la Riba —al número 10— esclatà una altra bomba que provocà l'esfondrament d'una part de la botiga de Josepa Bofarull, on també hi vivia. Després, aquesta persona declarà que havia patit uns danys a la botiga de comestibles que valorava en unes sis mil pessetes.¹⁶

11 AHMR. Carpeta «Víctimes dels bombardeigs», d.n. 1019.

12 Ídem, d.n. 1018.

13 Ídem, d.n. 1026.

14 Documentalment, sabem de la mort de la nena Josepa Biosca Muñoz, de 12 anys.

15 AHMR. Carpeta «Víctimes dels bombardeigs», d.n. 1020.

16 Ídem, d.n. 1023.

L'episodi més dramàtic d'aquest bombardeig, i de fet de tota la guerra a Reus, es produí, però, a la plaça dels Quarters, prop de la cantonada dels carrers de Prat de la Riba i Llovera: una bomba caigué a la boca del refugi just en el moment que una munió de gent hi entrava.

Miquel Serra, en les seves memòries, explica que pujava pel carrer Llovera, tot venint de classe, quan oí tocar les sirenes:¹⁷

«Però tan va ser sentir-les com escoltar els xiulets dels projectils baixant en direcció a les cases de Reus. [...] al sentir tot això vaig començar a córrer cap al refugi de la plaça dels Quarters però al passar pel Campanaret ja vaig sentir les explosions, en aquest moment només em va passar pel cap amagar-me allà on fos i em vaig posar dins el forn de pa del senyor Ossó i la senyora Rosita.»

Després d'una estona d'haver passat el bombardeig, el Miquel s'atreveix a sortir, però allò que comença a entreveure entre el núvol de pols, el fa tirar enrere:

«La boca del refugi no es veia, només es divisava un munt de persones mutilades per tots els costats, això fou la visió més dantesca i horrorosa que us podeu imaginar. Mireu si fou gros tot el que us explico que jo, de moment, vaig tirar enrere tremolant cap al forn.»

Finalment torna a sortir, quan ja han arribat les ambulàncies, però la visió que té no és menys esgarrifosa, «al veure que allí mateix a la boca del refugi on s'hi trobaven aquell munt de morts hi acularen un camió de la Creu Roja i una esquadra d'aquest cos carregaven les víctimes amb una pala».

En creuar la plaça observa una sèrie de cadàvers coberts amb flassades, escampats per diversos llocs de la plaça, i s'atura per «veure'n un que es trobava a baix de la vorera, davant el número 2 del carrer Castelar». Hi reconeix un company del seu pare, de cognom Cervelló, veí de la casa on ell havia nascut i on visqué la seva padrina fins al començament de la guerra.

La imatge de Joaquim Cervelló, de 40 anys, mort a la porta de casa seva, ha restat en la memòria de Josep Moncusí, que aleshores encara no havia fet el sis anys. «Quan per la televisió ensenyen imatges d'aquestes guerres, dic: —Jo això ja ho he vist», ens comenta setanta anys després. Els Moncusí tenien el

taller de serralleria¹⁸ i vivien al segon pis de la mateixa casa que en Cervelló, que ho feia al tercer. Moncusí explica:

«Sentíem los sorolls dels avions i allavòrens tocava córrer. Abans de les sirenes ja sentíem lo soroll, allavons baixàvem les escales. S'amagàvem en una carbonera on el pare, com que teníem lo taller a baix, hi havia posat unes bigues de ferro, amb uns sacs damunt: era lo refugi. Això ens va salvar la vida, perquè quan baixaven, en un bombardeig d'aqueixos, lo senyor que va baixar darrere va morir a la porta de l'entrada de la casa. Naltros se vam posar cap dintre i allí, quan va petar, se va fer com si fos de nit. Hi havia la terra del taller i ho va aixecar tot per amunt. I vam quedar negres, que només se veien les dents. La porta [va saltar]. Ma mare, que portava mon germà al coll, aguantava la porta. No va tindre temps d'arribar al refugi, va quedar a mig puesto. Allavons la metralla va fer un tall en una botella d'oxígeno, que no va arribar a petar. I quan vam sortir a fora, aquell senyor se moria allí fora rebentat. Aixecava el cap allí, morint-se.»

I afegeix:

«Havien passat los camions dels bombers i arreplegaven tota la gent que havia vingut a buscar oli, de Barcelona, amb pales, a dojo, damunt dels camions.»

Serra encara anota un detall:

«Dins de la plaça de la Llibertat existia aquells dies un clot quadrangular que era per construir uns urinaris i en el moment de les explosions circulava per allí una persona amb bicicleta. Una de les bombes caigudes a la plaça li féu impacte i partí la màquina en dues meitats, un tros es trobava baix el forat i l'altre dalt a la teulada del quarter, la persona cadàver estava tapada amb una manta.»

També el visqué de prop Mercè Prats, que tenia 29 anys i treballava cosint en una casa del Campanaret. Oí caure les bombes estirada a terra a mig carrer de l'Amargura. Tornà a casa totalment coberta de pols, però indemne: «Quan van haver passat i van tocar el toc que ja havia passat tot, me'n vaig anar cap a casa, i a casa els vaig trobar tots a l'escala, sota l'escala, estaven esgarrifats».¹⁹ Ramon Pallicé tenia deu anys i es

18 El 1938, el taller estava col·lectivitzat i es dedicava a la producció de material de guerra.

19 Testimoni recollit a JOANPERE, D. *Op. cit.*, p. 159.

17 SERRA, M. *Op. cit.*, p. 34-35.

trobava amb el seu avi, que era guarnicioner i tenia l'obrador al carrer Llovera. Aquell dia, tot fou oir les sirenes i escoltar caure les bombes. Tancaren la porta del taller i es posaren sota el revolt de l'escala: «Imagina't, si arriba a caure una bomba allí al davant, no quedava ningú», ens comenta. Després de caure les bombes, un oncle seu sortí al carrer cridant: «*Asesinos, criminals!*», i ell, entre valent i inconscient, s'escapà a veure el que passava:

«A la plaça dels Quartels, allò era un espectacle dantesco. Ja hi havia ambulàncies i bombers, una gentada corrent i ferits. Jo m'hi vaig apropar una mica i davant de la Caixa d'Estalvis hi havia una bicicleta a terra, una bicicleta, i al clip del pedal hi havia lo peu dintre la sabata, allí enganxat.»

La imatge de la bicicleta amb una part d'un cos enganxat ha restat com una de les icones de l'horror d'aquell moment. Així com la d'un cotxet de nen ple de sang. L'Emília ens explicava:

«El meu germà [que tenia uns 10 anys] va anar cap amunt a veure-ho i va arribar allí i va veure un cotxet de criatura [...] i dintre el cotxet de la criatura hi va veure un braç. Un braç d'una criatura. Que es veu que devia morir la mare i devia morir lo fill. Diu: “—I allò sempre ho portaré clavat, sempre me'n recordo”.»

Teresa Juanpere quan hi passà ja havien recollit els cossos, però tot i així la visió la impactà i el que en restà a la seva memòria fou sobretot la imatge d'una sabateta de nena penjada de la branca d'un arbre.

Ramon Sans, que aleshores tenia nou anys, explica: «Els morts, com que era impossible recollir-los normalment, se van recollir amb pales. Hi van anar els carros del Chap, amb lones d'aquestes gruixudes, perquè la sang no sortigués a fora». Un oncle seu, d'Alforja, que aquell dia havia baixat a Reus, «va ser una de les persones que va ajudar a arregar els morts. Van demanar voluntaris, entre les persones que tinguessin l'estómac de fer aquella feina. Al cap de dugues hores, quan l'oncle va vindre a casa i va dir que havia arreglat els morts, va explicar la desgràcia que hi havia hagut». En el record del Ramon, els morts es compten per centenars.

El carnatge, la recollida dels morts amb pales i després el seu transport en camió, són imatges que impactaren i que tots els testimonis recorden amb horror, com diu l'Emília, que no s'apropà a la plaça dels Quarters, però recorda un camió «ple de trossos

de persones» que havia baixat pel carrer Llovera, una visió que l'ha acompanyada la resta de la seva vida.

Hi hagué molts morts, una concentració de persones que s'ha volgut explicar —tal com anota Miquel Serra— per la coincidència de l'arribada, feia poc, d'un tren:

«Cada dia a 2/4 d'una del migdia arribava el tren correu Barcelona-Madrid i eren molts els viatgers que venien a Reus a comprar un xic de menjar, sabó, oli, etc., ja que aquí a un preu o altre encara es trobava quelcom.»²⁰

Sembla, doncs, que la major part de forasters venia de l'estació «dels directes», tot i que altres persones parlen també de viatgers de l'estació del Nord. En tot cas, sembla clar que, a Reus, s'hi trobaven productes de primera necessitat, especialment oli.

Ramon Sans ens ha parlat de «la columna de l'oli, que eren gent que venien de Barcelona. Allò era el principi del que després se va dir estraperlo». Josep Moncusí ho confirma i recorda haver vist encara les ampolles d'oli en renglera, disposades per a la venda, a la vorera propera a l'edifici de «la Caixa».

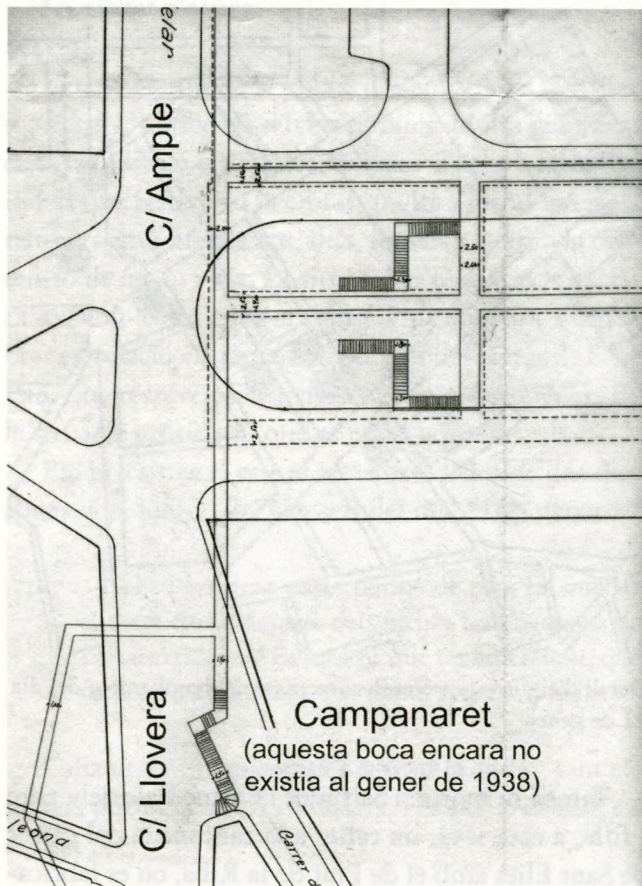
En oir les sirenes, la gent correu cap al refugi. Fou massa tard per als qui eren fora. El refugi de la plaça, però, tot i que no disposava en el seu interior de galeries obrades amb murs i voltes, sinó que només comptava amb la galeria oberta pels minadors, aguantà perfectament l'impacte.²¹ El germà de l'Emília fou a temps d'entrar dins aquest refugi:

«Treballava a cal Marquet, al carrer Monterols, era com un aprenent, i aquell dia el van fer portar un paquet a l'estació. I quan baixava de l'estació, quan va ser a la caixa d'ahorros, van tocar les sirenes i va córrer cap al refugi. I en aquella boca, quan va ser a baix, va petar la bomba a dalt i li va caure la gent al damunt, no sap si eren morts o eren vius, però ell va ser a temps d'amagar-se. Quan volia sortir, no els deixaven sortir perquè hi va haver una mortaldat que no els deixaven sortir fins que no haguessin plegat tots los morts.»

Cal suposar, evidentment, que no els deixaren sortir per la boca on havia impactat la bomba, així com per la més immediata, molt propera.

20 SERRA, M. *Op. cit.*, p. 37.

21 Fa pocs anys, abans de la desaparició d'aquest refugi a causa de la construcció d'un pàrquing, hi poguérem accedir fins al peu mateix de la boca on esclatà la bomba i la galeria, en aquest punt, tot i ser només de terra, es mantenia intacta.

Detall del plànol del refugi de la plaça dels Quarters. S'hi observa la boca on impactà la bomba. (AHMR)

Fos per efecte de la mateixa bomba o d'una altra de propera, Concepció Domingo, que vivia al número 1 del carrer Ample, perdé el marit, Sebastià Salvat, i part de la botiga de comestibles que tenien.²² Després, la vídua abandonà la ciutat per refugiar-se al Mas Blanc, al terme del Morell. Finalment hi ha el cas de Josepa Saludes, que també hi perdé el seu home, Enric Marrassé, així com part de la botiga que tenien al carrer Ample, al número 8.²³ El total de víctimes mortals, segons les xifres divulgades el 1941, seria de trenta-nou.²⁴

Però, sortosament, no totes les bombes explotaven. Hi ha múltiples testimonis que en donen fe, com el de Ramon Sans, que en recorda una que, diu, aquell dia caigué molt a prop de casa seva.²⁵

22 AHMR, Carpeta «Víctimes bombardeigs», d.n. 1011.

23 Ídem, d.n. 1022.

24 GUIX, J. M. *Consecuencias de la guerra en la propiedad urbana*. Reus: Cámara Oficial de la Propiedad Urbana de Reus, 1941, p. 18.

25 És possible que es confongui amb un bombardeig que hi hagué uns dies abans, el 13 de gener, en el qual consta que una bomba afectà el garatge de cal Llopis i després també la plaça de la Llibertat, a cal Grifoll, és a dir, a l'extrem oposat de la plaça respecte al bombardeig del dia 21 (GUIX, J. M. *Op. cit.*, p. 18).

«Normalment, quasi sempre, els avions venien de Cambrils. Aquell dia, els avions van entrar directament des del mar cap aquí dalt. [...] Quan se'n van donar compte, els avions ja estaven aquí. Aquell dia va ser l'única vegada que jo recordo que van tocar les campanes. El primer avís que hi va haver va ser un repic de campanes enorme, seguidament les sirenes, que es veu que hi havia guàrdia dalt del campanar i aquesta guàrdia va donar la alarma. Ho recordo perfectament perquè jo tenia tumors blancs al peu esquerre i anava enguixat. Estava al llit a casa, carrer Santa Clara, número 12. Quan van pujar els avions, normalment els avions anaven amb esquadilles, però anaven en línia recta. El que va passar per la vertical de la plaça del Castell cap els Màrtirs²⁶ va deixar anar una bomba que va caure al corredor del gel, que era al damunt del carrer Santa Clara, que em sembla que el nom oficial és carrer Oubi, i aquesta bomba va caure en un magatzem del Llopis, dels magatzems d'avellana, que allí hi pelaven ametlla. No va explotar. Ho recordo perfectament perquè hi havia una distància de 25 metres i el xiulet que fotia aquella bomba era espantós. Aquell devia ser lo mateix avió que en línia recta va tirar la bomba a dalt als Màrtirs.»

Els dos bombardeigs del 24 de gener

Només tres dies més tard, el 24 de gener, Reus hagué de passar novament el mal tràngol, aquest cop doblat i també molt sagnant. El primer fou poc abans de les vuit del matí, en un moment en què els carrers eren plens de gent que entrava a la feina. Les bombes, llençades per tres avions Savoia 79, caigueren entre el camí de l'Aleixar i la carretera de Castellvell.

Fou especialment dramàtic prop de l'església de Sant Joan, reconvertida en taller col·lectivitzat de fusteria, on es visqueren escenes semblants a les de tres dies abans a la boca del refugi de la plaça dels Quarters. Francesca Ferré, que tenia un germà fuster, ho recorda amb emoció:

«Això eren les vuit del dematí, que els fusters entraven a l'església de Sant Joan, on van fer la col·lectivitat de fusters. I era l'hora que les noies

26 Els «Màrtirs» és el nom que el franquisme donà a la plaça dels Quarters i part de la plaça de la Llibertat. Durant el temps de la guerra, mercès a l'enderroc dels pavellons de la caserna, ambdós places confrontaven i el franquisme les unificà, a la vegada que féu desaparèixer, amb edificacions, la meitat nord de l'antiga plaça de la Llibertat.

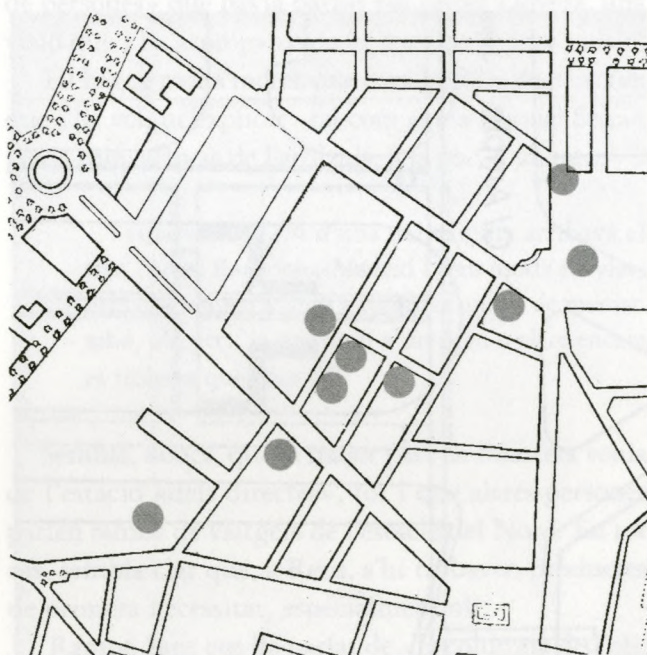
també anaven a treballar a les sederes, que hi havia quatre o cinc sederes per allí. I hi havia una jove-tut. Van tirar bombes i jo he vist, que és molt trist... plegar trossos de carn amb una pala!»

Aleshores la Francesca tenia vint-i-quatre anys. En el moment del bombardeig es trobava a casa seva, al carrer Raseta de Sales, i en conèixer la notícia per un veí que n'havia sortit ben parat corregué cap al carrer Prat de la Riba. Una confusió tràgica entre el cognom del seu germà i el renom d'una persona —el *Ferro*— que resultà morta l'omplí d'angoixa mentre cercava notícies del seu germà:

«I em deien: “—Lo Ferré s'ha mort...!” I jo cap allí... buscant entre la gent. I un altre fuster m'aga-fa i em diu: “—Tranquil·la, que ton germà és al mas. El que s'ha mort és el *Ferro*...” I mentre bus-cava per allí, desesperada, hi havia els de la Creu Roja i arplegaven els cossos amb pales, perquè van quedar, com no ho vulgueu sapiguer. I jo vaig marxar al dir que mon germà era viu...»

En aquest bombardeig moriren en total més de vint persones. Tanmateix, l'escena més divulgada d'aquest dia no és l'esmentada, sinó la que provocà una de les bombes llançades a continuació sobre el mateix carrer i que provocà la destrucció parcial de la casa Gay, un edifici senyorial confiscat el 1936 i con-vertit en el dipòsit de la Comissaria General de Mu-seus de la Generalitat. Aquí, hom hi havia traslladat els fons del Museu Municipal —que incloïa també la documentació de l'Arxiu Històric— i els objectes i documents que s'havien pogut salvar els primers dies de la revolució. La pèrdua patrimonial per a la ciutat fou, doncs, considerable.²⁷

Un altre cas especialment dramàtic fou el d'una família refugiada, que pràcticament hi morí sencera. Hi moriren la mare, dos fills i una filla, i una altra parenta. A començaments de febrer arribà a Reus Vicente Pérez, veí de Madrid, per fer-se càrrec de l'únic supervivent, Vicente Sierra, un nen de catorze anys. L'Ajuntament l'ajudà amb cent pessetes per a les despeses del viatge.²⁸

Detall d'alguns impactes documentats del bombardeig del dia 21 de gener.

També hi moriren Salvador i Carme Baldrich, pare i filla, a casa seva, un taller a la cantonada del carrer de Sant Elies amb el de Prat de la Riba, on es fabrica-ven «màquines de trencar avellanes i ametlles», se-gons el testimoni d'Emília Guinjoan. «A la mare no la va matar perquè tenia una parada de llegums a la plaça, allavòrens, que si no també l'hagueren mort. I el germà no el van matar perquè era fora.»

Cap a la una del migdia hi hagué un segon bom-bardeig —de nou a càrrec d'una formació de tres avi-ons Savoia 79— que afectà bàsicament els afores de la ciutat, des del passeig de Misericòrdia fins a la carre-tera de Falset, on afectà una fàbrica, cal Bescós. Dedi-cada a la producció de conserves vegetals, la indústria s'havia reconvertit en una fàbrica de conserves de carn, on hi treballaven una cinquantena de dones, per pro-veir la rereguarda però també el front.²⁹ Aquest bom-bardeig també fou prou dramàtic, perquè provocà una vintena de víctimes mortals més. Sumant-les a les de l'anterior bombardeig, doncs, hi hagué més de qua-ranta víctimes mortals. Tot i que aquell dia ja no hi hagué cap més atac, sí que a la tarda tornaren a sonar les sirenes, amb la consegüent alarma de la població.

27 Sobre la destrucció de la casa Gay, vegeu MASSÓ, J. «El Mu-seu de Reus bombardejat». A: *Informatiu Museus*, 38 (Reus, 2008) p. 23-25.

28 AHMR, Carpeta «Víctimes bombardeigs», d.n. 1021. En aquest cas no consta en quin dels dos bombardeigs moriren.

29 En els primers mesos de la guerra, el comitè local, per inici-ativa de Ramon Pedrol, impulsà l'exportació de fruits secs, per mar, des del port de Cambrils fins a Marsella. De torna-da es carregaren aliments i, principalment, carn congelada, fet que motivà la transformació de la indústria conservera. Vegeu ZARAGOZA, A. «Ramon Pedrol Faba. Efemèride local en moments difícils de 1936». A: *Lo Nunci*, 94 (Reus, 2004).

La ciutat s'atura

L'estat d'ànim de la població s'ensorrà i a la ciutat tot s'aturà, també els serveis públics. Molta gent fugí cap els masos o els pobles, deixant d'anar a treballar i, dels que restaren a la ciutat, molts s'instal·laren als refugis –amb matalassos, llits, fogons...– amb la pretensió de fer-hi vida. La situació es féu, doncs, caòtica, tal com constatava el Consell Municipal l'1 de febrer en relació als rentadors públics del carrer de Sant Pau, que restaven sense personal «a conseqüència de la situació caòtica en què es troba aquesta ciutat».

Era una situació que ja remarcava l'alcalde uns dies abans, a la reunió del Consell del dia 25 de gener:³⁰

«El President parla també de com ha quedat aquesta ciutat després dels últims bombardeigs de l'aviació facciosa. Fa present que tot està tancat, que tothom marxa a fora, i la moral està molt baixa.»

Calia urgentment tornar a activar la ciutat, tant els serveis públics com la indústria, i és per això que, en aquest ple,

«L'Alcalde manifesta tenir preparada una ordre a tots els empleats municipals, declarant caducades les llicències i permisos per a que es reintegrin immediatament al treball i no faltin al seu lloc d'obligació durant l'horari d'oficines. També posa en coneixement dels presents unes disposicions que per mitjà de ban publicarà per a que els patrons obrin i els obrers es reintegrin al treball, baix severíssimes sancions.»

Però no es podia tractar només de sancions, perquè sobretot el que calia era fer el possible per reanimar la moral del poble, i, en aquest sentit, intervingueren al mateix ple els regidors Agustí i Banqué:

«El conseller-regidor Agustí prega sigui donat un vot de confiança a l'Alcalde-President per a que amb les organitzacions polítiques i sindicals del front antifeixista puguin reanimar a la població civil per a que tothom treballi.»

El conseller-regidor Banqué manifesta haver-se preocupat per a que demà o passat demà, sigui celebrada una reunió de partits polítics i de les organitzacions sindicals del front antifeixista per a procurar l'aixecament de la moral del poble a l'objecte de que tothom patrons i obrers acudeixin al seu treball en compliment del seu deure a reraguarda.»

El retorn a la feina comportava que molts treballadors, en tenir la família fora, restessin sols a la ciutat (si més no durant l'horari laboral, perquè molts anaven i venien diàriament del mas on tenien la família) i això generava un problema a l'hora de menjar. Així, el Consell, l'1 de febrer, determinà la creació d'uns menjadors populars que fossin d'ús exclusiu per als veïns de Reus afectats:

«Aquests menjadors seran exclusivament per als veïns de Reus que tinguin les seves famílies fora a causa dels últims bombardeigs i no podran establir competència amb els demés hotels i fondes.»

També l'ocupació permanent dels refugis per part del veïnat portà problemes afegits, en aquest cas tant de seguretat com sanitaris i fins d'ordre públic. Calia solucionar-los per tal que els refugis servissin només per a la protecció de les persones:

«Els consellers-regidors Banqué i Borràs s'ocupen del cas llastimos del refugi de la plaça de Prim que ha estat invadit per gent del poble convertint-lo en casa de menjar i dormir, puig hi ha llits, matalassos i fogons, tot el qual constitueix un perill per a la salut pública ja que inclús les criatures i els mateixos grans fan les seves necessitats en qualsevol punt del refugi, a part les immoralitats que es donen en ell, ja que les dones públiques hi cerquen els soldats i també a l'element civil.»

S'acorda reprimir amb energia semblant invasió; llimpiant degudament tal refugi; expulsant d'ells als que l'han ocupat; reservant-lo tant sols per a la seva finalitat; i que per compte de tenir-hi dos vigilants un de nit i un altre de dia, siguin posats sis vigilants amb tres torns de dos vigilants i vuit hores.»

Es singularitzava la situació en el cas del refugi de la plaça Prim, que devia ser el més notori, però en tot cas no l'únic, si més no quant als matalassos i els fogons.

Una altra qüestió fou la necessitat del trasllat urgent de l'hospital fora de la ciutat. Se'n parlà al Consell de l'1 de febrer, així com del parc de bombers, excessivament propers a la fàbrica d'avions. L'hospital, finalment, es traslladà a la Selva del Camp.

Les alarmes –amb les sirenes– es repetien gairebé a diari i sovint sonaven en més d'una ocasió, fos de dia o de nit. Una situació d'alerta constant que, aguditzada per les desgràcies d'aquests dies, feia que hom visqués en tensió i provocava que qualsevol incidència, per menor que fos, pogués desencadenar una onada de pànic. Aquest era un efecte tan desitjat pels ata-

30 AHMR, Actes del Consell, 25 de gener de 1938.

Bombarder Savoia S-79 com els emprats habitualment per l'aviació italiana per atacar Reus, fotografiat al camp d'aviació de Reus després de la guerra (Arxiu Antoni Zaragoza)

cants com la destrucció física, ja que es tractava de desmoralitzar la població i ofegar l'economia paralizant tota activitat.

El mateix 21 de gener en tenim un bon exemple. Quan es descarregaven els morts a l'hospital es produí una situació de pànic. La família de Ramon Pallicé, a la recerca de més seguretat, vivia en un mas del camí de l'Aleixar. Estava mirant l'escena d'horror a la plaça de la Llibertat:

«I allavons ja va arribar el meu onclo, em va fumbre un clatellot i em va prendre cap a casa. Bé, cap al mas. També venia la meva àvia. Anàvem pel carrer Boule, cap al carrer Sant Joan. I quan ja sortíem, de sobte, veiem que la gent corria. Què passa? Naltros també vam córrer. Vam córrer que se'n vam tornar a anar a la botiga.

Al cap d'un rato vam saber que a l'Hospital hi havia una gentada, i van arribar les primeres ambulàncies i los primers camions que portaven morts... A trossos els treien! i a la gent li va agafar un pànic. Tothom corria. Què passa? Deu venir un altre bombardeig. Tot déu corrent. Això és un pànic. I naltros també corrent, la meva àvia que era velleta també corrent, des de la cantonada del carrer dels Recs, que llavons es deia Julià Nogués.»

Com deia Teresa Juanpere, la gent corria només perquè veia córrer algú. Resultava una situació tan quotidiana com la que descriu Miquel Serra:³¹

«El cas passà al carrer Llovera, un dia qualsevol a mig matí, jo anava de la plaça Prim a la dels Quarters... En aquell moment una persona pujà o baixà una persiana enrotllable de la seva botiga amb el corresponent soroll, quan tot d'una un transeünt es posà a córrer. Els altres, al veure que corria, començaren a córrer en direcció nord, els que estaven al mig en amunt cap al refugi de la plaça dels Quarters, i els de la part de baix, cap al refugi de la plaça Prim, sense haver sentit cap classe d'alarma, només pel sol fet de sentir un soroll més fort del normal.»

La vida havia esdevingut supervivència.³²

31 SERRA, M. *Op. cit.*, p. 23.

32 Tot i que hem emprat fonts bibliogràfiques —que apareixen esmentades a les notes— i orals, aplegades fa un temps, la major part de testimonis que apareixen en aquest article corresponen a entrevistes realitzades entre el gener i el març de 2008.

Avions de guerra sobre el Priorat

Salvador Palomar

La Guerra Civil espanyola fou la primera guerra europea en què s'emprà, a bastament, l'aviació per bombardejar la població civil. Més enllà de la destrucció d'objectius militars –indústries de guerra, nusos de comunicacions o indrets de concentració de tropes–, l'objectiu dels bombardeigs fou sembrar el terror entre una població que, impotent, assistí a la destrucció de béns i a la pèrdua de vides, guarint-se en refugis antiaeris o, en molts casos, escampant-se per masos i barraques de tros, amb la finalitat d'allunyar-se dels llocs on el perill semblava més evident.

Per protegir la població dels atacs enemics, en un moment en què encara no s'havia desenvolupat el radar, calia disposar d'una xarxa d'escoltes i observatoris que, des de diferents indrets, poguessin avisar del perill imminent.

L'Arxiu Municipal de Reus conserva documentació diversa, prou interessant, per apropar-se al coneixement d'aquest moment històric. N'és un bon exemple la col·lecció d'informes diaris de la Junta de Defensa Passiva de Reus, des del 16 de juliol fins al 8 de setembre de 1938. La redacció dels informes sembla iniciar-se en els moments anteriors a la batalla de l'Ebre¹ i fineixen, probablement per raons de seguretat, dos mesos després.² Els informes descriuen amb detall la localització i identificació dels vols d'avions amics i enemics a l'espai aeri més proper –del Penedès a la Ribera d'Ebre–, i les conseqüències de les accions de guerra. A partir del mes de setembre, els informes diaris conservats corresponen al Servei Municipal d'Incendis i Salvament, que recullen informació sobre els bombardeigs i l'actuació de la Defensa Passiva, però sense referències al moviment aeri. Aquests informes arriben fins al 7 de gener de 1939.³

¹ Si més no per escrit, ja que sembla que no existiren informes anteriors. J. M. GUIX SUGRANYES, a *Consecuencias de la guerra en la propiedad urbana* (Reus, 1941), p. 21, utilitza aquesta font indicant que els informes comencen el dia 16.

² Abona aquesta teoria el fet que el darrer informe és redactat en un llenguatge força crític.

Per controlar la presència d'avions en l'espai aeri proper a la ciutat es comptava amb diversos punts d'albirament i escolta, i es rebien les informacions de la defensa antiaèria, la DCA o DECA.⁴ Aquesta xarxa de vigilància era clau per poder activar a temps les alarmes, en cas d'atac, tot i que era prou difícil quan els avions venien directament des de Mallorca.

A la documentació, hi figuren notícies d'albiraments fets des del mas Masdèu –que no hem pogut ubicar amb seguretat– o Salou. En aquesta població es conserva una posició militar, amb bases per a l'artilleria antiaèria i refugi per a la tropa, al cap de Salou, que constitueix un excel·lent punt d'observació per detectar l'arribada d'avions procedents de Mallorca. També s'anoten avisos des de Mont-roig del Camp, l'Hospitalet de l'Infant, l'Ampolla, Bellmunt del Priorat, Falset, el Masroig, Poboleda, Tivissa, Valls o Vilafranca del Penedès. En alguns casos sabem del cert que es tracta de punts d'observació militar vinculats a la DECA. En d'altres, es tracta de notícies trameses des dels consells municipals o la Defensa Passiva de diferents poblacions. Prou important és constatar la immediatesa amb què es notifica la sortida d'avions enemics des de les seves bases mallorquines de Son Sant Joan i Pollença.

Aquests documents constitueixen una font prou valuosa pel seu contingut, amb notícies sobre la caiguda d'avions i bombardeigs a poblacions del Camp, el Penedès, el Priorat i la Ribera d'Ebre. En conjunt, permeten constatar l'esforç per disposar d'un sistema d'informació eficaç en un moment, l'any 1938, en què tot el territori català era susceptible de rebre atacs. A

³ AHMR. Servicio Municipal de Incendios y Salvamento, 1938-39.

⁴ DCA (Defensa contra aeronaves) era el nom oficial de la defensa antiaèria a l'inici de la guerra. La DCA fou reorganitzada el 13 de març de 1937, passant a denominar-se DECA (Defensa especial contra aeronaves), tot i que les sigles DCA es continuaren emprant. Als informes reusencs apareix quasi sempre esmentada com DCA.

Emplaçament d'una bateria, a la posició militar del cap de Salou des d'on s'albirava l'arribada d'avions procedents de Mallorca (Salvador Palomar)

tall d'exemple, aquest article se centra en les accions de guerra aèria sobre la comarca del Priorat.

L'observatori de Bellmunt del Priorat

Un dels punts de guaita de la defensa antiaèria es trobava a Bellmunt del Priorat. Era una posició militar i, ben sovint, els seus avisos comportaven fer sonar les alarmes a la ciutat de Reus. Aquest observatori era ubicat al castellet d'una antiga mina —coneguda com *l'Alemana*— on ja no es treballava i que es troba al cim d'un turó proper al poble. L'indret, ben ubicat i accessible, té una excel·lent panoràmica sobre la serra de la Figuera, Montsant i les serres immediates al litoral.

En el castellet de la mina es bastí una estructura de fusta que es mantingué dempeus força temps després d'acabada la guerra. El castellet s'ha conservat, encara que fa pocs anys fou retirat i ara es pot veure, fora del seu context original, a l'explanada del Museu de les Mines de Bellmunt, ubicat a la mina Eugènia, l'explotació minera més important de la contrada. Al poble es recorda com aquella «garita de fusta que era de la DECA»:

«Dalt a la mina Renània, que era alemana, allí hi havia, dalt a la punta del castellet. [...] Allí, durant la guerra, hi van muntar una casilla de fusta. I allí estava d'observació pel front de l'Ebro.»⁵

⁵ Inf.: Salvador Bartolomé, 88 a., Bellmunt del Priorat (2008). El nom de DECA, interpretat com «Defensa espanyola contra avions», apareix explícitament esmentat en les entrevistes.

Prop de l'indret es troba el mas del Gil, on, segons Sabaté,⁶ hi havia els oficials de comunicació. L'observatori estigué en actiu fins al final de la guerra.

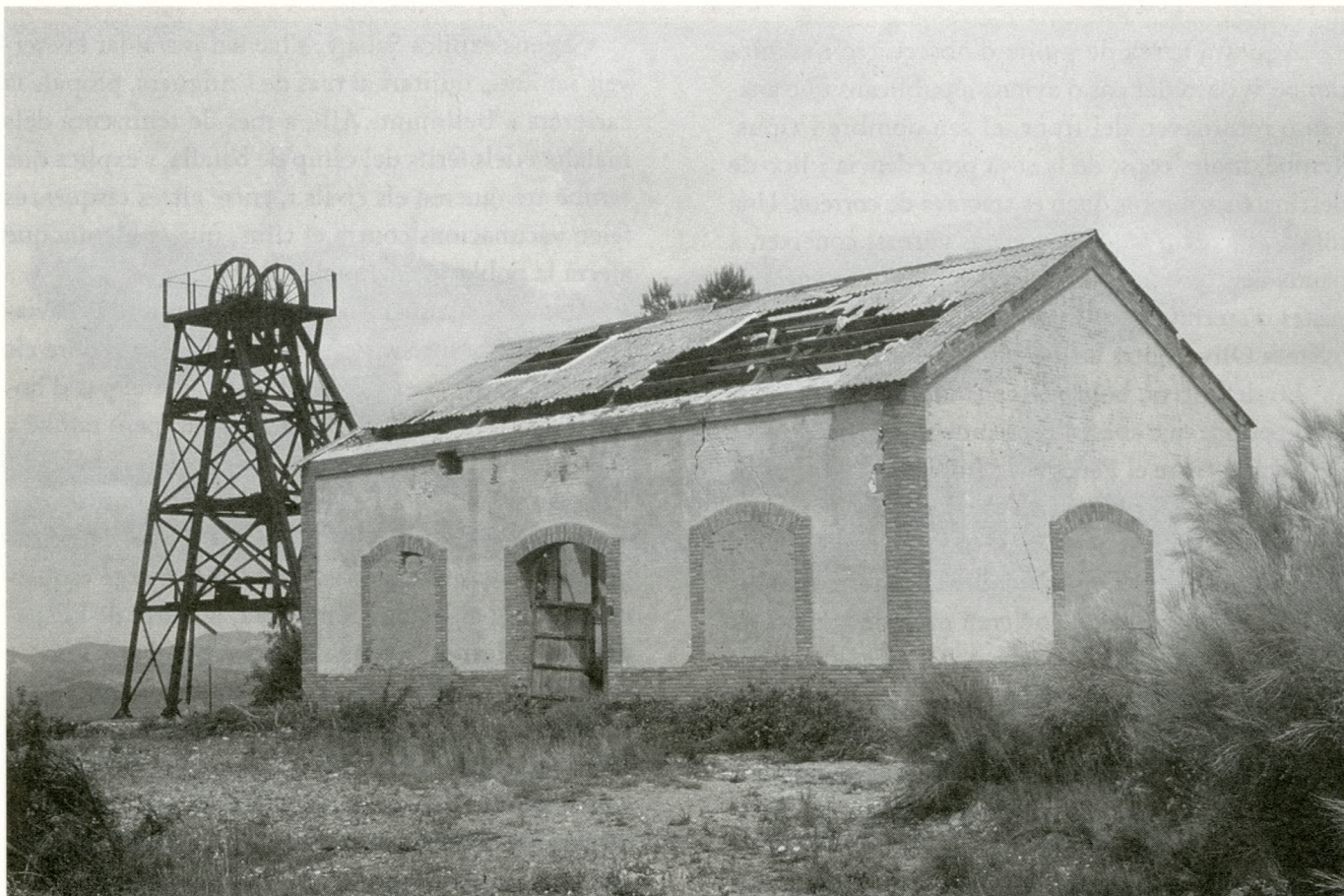
L'abundància de referències a Bellmunt en els informes de la Defensa Passiva reusenca constata la importància d'aquest punt d'observació bàsic per avisar del perill d'atacs aeris a la ciutat procedents del sud. Per exemple, el 23 de juliol de 1938, a les 13.19, la DECA «informa que Bellmunt sent siroll d'aviació en direcció a Reus».⁷ Minuts després se sap que han caigut dues bombes a Marçà. En aquest cas, es tracta d'un únic avió que s'apropa a Reus, on fan foc els canons antiaeris, i es desvia després cap a Cambrils.

Cal recordar que el seguiment dels avions no era sempre fàcil. Com a exemple, la nota del 5 d'agost de 1938, a les 19.29, on consta que la «DCA ens comunica que Bellmunt ha informat que per aquell sector hi ha un aparell a gran altura, ignorant si es tracta d'un avió lleal o enemic». O la del 27 de juliol del mateix any, a tres quarts de dues de la matinada, quan Bellmunt comunica «que se sent siroll d'aviació», fet que provoca l'alarma a Reus. A un quart de tres torna a comunicar que els avions semblen marxar cap a l'oest i l'alarma és retirada. Més tard es confirma que es tracta «d'un aparell enemic que des de Bellmunt s'ha dirigit a Tarragona, retornant rumb a la mateixa procedència sense que hagi deixat caure cap bomba».

De nit o entre els núvols, els aparells s'havien d'identificar pel soroll dels motors, una pràctica que

⁶ SABATÉ, *Víctimes...*, p. 31.

⁷ En la transcripció dels informes de la DCA-DECA guardo la grafia, els mots i la sintaxi tal com estan redactats.

El punt d'observació de la DECA a Bellmunt del Priorat es trobava en una antiga mina fora d'ús (Salvador Palomar)

també havia desenvolupat la població civil, que diferenciava el vol dels *Ramons* –trimotors– del de l'*Isidro* –d'hidro–, referint-se als hidroavions.

Un altre exemple, el trobem el 27 d'agost, quan a les 13.41 s'avisava que hi ha aviació enemiga pel sector de l'Hospitalet. Pocs minuts després es confirma que el grup detectat «està per Falset i a la serra de Montsant». Malauradament, s'ignora «el número d'aparells per quant l'espessetat dels núvols ens ho ha privat, sembla però que es tracta d'avions de reconeixement».

Altres cops les observacions des de Bellmunt constaten l'activitat aèria sobre el front o sobre la immediata rereguarda. El 26 de juliol, per exemple, Bellmunt informa que se sent soroll d'aviació pel costat de Flix i després s'informa que han bombardejat en una de les tantes accions adreçades a impedir el pas de subministres per l'Ebre. El 22 d'agost, a les 12.25, Bellmunt comunica que estan bombardejant Gandesa.

Els comunicats són freqüents i les línies telefòniques i alarmes es comprovaven –tal com queda anotat– força sovint. A banda dels objectius militars, el funcionament de la xarxa de Defensa Passiva era clau per prevenir, en la mesura que fos possible, danys i, sobretot, víctimes.

Les alarmes per precaució eren constants. El 13 d'agost, a les 16.58, la defensa antiaèria comunica que

«per Bellmunt passen dos avions enemics en direcció a Reus» i, pocs minuts després, a les 17.06, que «els aparells anteriorment ressenyats novament han passat per Bellmunt». Per tant, a Reus no s'activen les alarmes. I encara un altre exemple, el tenim el 14 d'agost, quan, a tres quarts de dues de la tarda, es dona l'alarma a Reus i cinc minuts després s'acaba:

«Promoguda per la presència de dos avions enemics que des de Bellmunt es dirigien a Reus, poguent comprovar els guardes d'aquesta ciutat que el soroll dels motors s'apropava, però després ha desaparegut abans d'arribar a Reus, retornant novament al front.»

L'endemà, però, es disparava de nou l'alarma a Reus per un nou avís des de Bellmunt. Quant a aquesta població, durant l'any 1938, hi caigueren algunes bombes al seu terme, però no fou fins a començaments de 1939 que rebé els atacs més forts. Els franquistes, convençuts que la població podia esdevenir un focus de resistència, la bombardejaren intensament amb artilleria des de la Figuera.⁸ Un dels objectius fou el lloc de guaita.⁹

⁸ MEZQUIDA, *La Batalla...*, p. 146.

⁹ Tal com ens ho han explicat diverses persones, com Salvador Bartolomé, que té un tros de terra prop d'on hi havia la mina

Aquesta xarxa de punts d'observació i escolta també avisava del pas d'avions republicans que anaven o retornaven del front, el seu nombre i tipus. També, molts cops, de la seva procedència i lloc de destinació, sobretot quan es tractava de correus. Una informació avui valuosa que ens permet conèixer, a banda dels aeròdroms de Reus i Valls, l'existència de pistes d'aterratge al Pla de Santa Maria, els Monjos o Santa Oliva, entre altres poblacions.

En definitiva, hom pot constatar que, si més no en el període que abasta la documentació conservada, l'espai aeri entre el Penedès i l'Ebre era prou controlat i la resposta, per activa o per passiva, podia ser immediata. Sempre tenint en compte que l'arribada d'avions des del mar, molt freqüent, era força més difícil de detectar fins que no eren prop de la costa.

El bombardeig de Falset

La documentació conservada a l'arxiu reusenc ens permet conèixer detalls dels bombardeigs que patiren diferents poblacions del Camp, del Penedès o del Priorat. N'és un exemple el cas de Falset, població que patí cruents atacs a finals de juliol de 1938.

Aquell estiu, el Priorat bullia de tropes que es concentraven en diferents indrets davant l'ofensiva que es preparava, moviments que intentaven ser observats des de l'aire pels franquistes. Ja en els mesos anteriors, l'activitat militar pels voltants de Falset havia estat notable. Pel març de 1938 es concentraren al seu terme diverses unitats procedents de la zona nord. A la primeria d'abril, les 35 i 45 Brigades Internacionals es preparaven per marxar cap al front de l'Ebre. El 22 de juliol a la tarda, s'informava que diversos aparells sobrevolaven el terme de Falset: «A continuació es demanen notícies a la DCA, contestant-nos que han desaparegut, sense bombardejar».

La nit del 25 de juliol, l'exèrcit popular creuà el riu Ebre per diversos punts, ocupant poblacions riberenques com Miravet o Ascó i avançant cap a Gandesa.

Els primers dies de l'ofensiva republicana es visqueren a la rereguarda amb una certa eufòria, ja que les notícies que arribaven del front eren prou favorables.

Alemana, «al moment que los del Franco van passar lo riu Ebre, van instal·lar dalt a Sant Pau de la Figuera, unes bateries de canons, que li deien «la loca» i amb allò bombardejaven. I van tirar a veure si el feien caure, aquell castillet, i no se'n van sortir». Els obusos destruïren algunes cases. També tiraven a la mina Gran, convençuts que s'hi amagaven tropes i emmagatzemaven municions.

Segons explica Sabaté, s'havien instal·lat els serveis sanitaris militars al mas de l'Anguera, prop de la carretera a Bellmunt. Allí, a més de tenir cura dels malalts i dels ferits del camp de batalla, s'explica que també atengueren els civils i, entre altres tasques, es feien vacunacions contra el tifus, una epidèmia que afectà la població en aquells mesos.¹⁰

Com a conseqüència de l'avenç republicà, l'aviació franquista intensificà els bombardeigs, sobre els ponts de l'Ebre, per tal d'impossibilitar el pas d'hommes i subministres a l'exèrcit popular, però també a la rereguarda, especialment sobre aquelles poblacions que constituïen indrets claus per al transport de tropes o material cap al front. Entre el 24 i el 26 de juliol, els avions franquistes atacaren el marge esquerre del riu i poblacions com Móra, la Torre de l'Espanyol o el Masroig sofriren diversos bombardeigs.

El 27 de juliol, tres avions sobrevolaren Falset diverses vegades per observar probablement el moviment de tropes, sense arribar a atacar. Falset era en aquell moment ple de gent, milers de persones, entre soldats que es preparaven per entrar en batalla i refugiats civils que fugien del front. Un testimoni, aleshores un xiquet, ho compara amb els allaus humans que suporten avui les nostres platges a l'estiu:

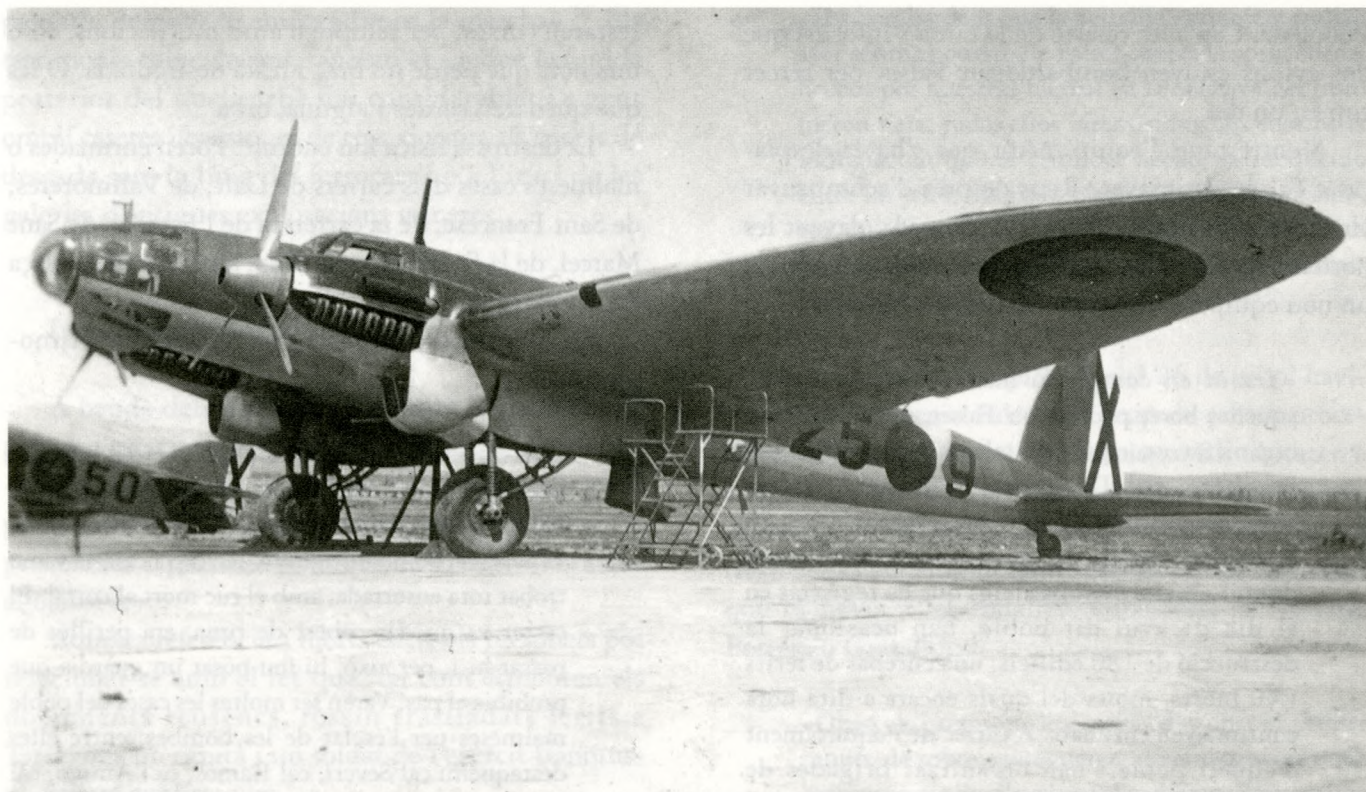
«Recuerdo, sí, perfectamente, que después de vagar por caminos infernales, llegamos a Falset. [...] Junto com otros chicos de por allí, a los que no conocía, nos metimos entre aquella multitud de hombres con uniforme, bien vestidos, unos; menos, otros. Quería yo contemplar de cerca, ver qué eran y cómo eran aquellos grandes artefactos que servían para hacer la guerra. [...] La gente, ¿podía contarse por miles? Sí, si a los soldados añadimos los paisanos como nosotros, que llegaban de todas partes sin cesar.»¹¹

L'endemà foren bombardejats els voltants de Tivissa i també Móra. La presència d'avions franquistes sobre Falset fou constant.¹² Segons Sabaté, els dies 26 i 27 de juliol havien fet cap a la vila una considerable quantitat de «forces, disposades a l'atac, entre les quals la XIII Brigada Internacional, acampada als afores de la població, al lloc on avui hi ha el poliesportiu»; amb ells, es diu que hi anava el futur

¹⁰ SABATÉ, *Op. cit.*, p. 70. Les referències de Sabaté que segueixen corresponen totes a aquest mateix treball.

¹¹ CASAS, «El arroz que no comí», p. 78.

¹² Aquell dia hi hagué un bombardeig sobre el terme de Reus, sense tocar el nucli de població.

Avió Heinkel 111 com els emprats per l'aviació alemana, fotografiat al camp d'aviació de Reus després de la guerra (Arxiu Antoni Zaragoza)

mariscal iugoslau Tito. La nit del 28, aquestes forces marxaren amb camions de Falset no pas per la carretera general, sinó dirigint-se cap al Masroig, el Molar i la Torre de l'Espanyol.

El 29 de juliol, a les 11 del matí, com tants altres dies, havien sonat les alarmes a Reus per la presència d'avions franquistes en direcció no determinada. Prop de les dotze, al mateix temps que es donava per finalitzada—sense conseqüències a la ciutat—, arribava la notícia que la població bombardejada havia estat Falset:

«L'alcaldia de Falset ens demana auxili per quant l'aviació enemiga ha bombardejat dit poble. Amb tota urgència surt de Reus nostre equip compost per un grup de Bombers, els doctors Aixelà i Domènech, i dues infermeres, tots ells pertencents a Defensa Passiva.»

No havia passat una hora, quan sonaven novament les alarmes. Els punts d'observació i escolta comunicaven la presència d'avions, i des de l'Hospitalet de l'Infant s'albiraven dues formacions de cinc avions trimotors Junkers, amb uns minuts de diferència, en direcció sud i, de nou, s'informava que:

«Aquests aparells acaban de bombardejar Falset on hi han deixat caure un centenar de bombes explosives d'uns 100 quilos, ocasionant uns 25 morts i un centenar de ferits i, a més, la destrucció

d'un bon nombre d'edificis. Seguidament ens és comunicat que nostre equip de salvament ja ha arribat a Falset, el qual s'ha posat a actuar, sense sapiguer en aquest moment la sort dels seus components, que hagin pogut tenir en aquest últim bombardeig.»

Sabaté explica que eren quinze «paves» que, en formació de cinc, atacaren a plaer la vila, ja que Falset no disposava de cap tipus de defensa antiaèria.

A banda dels morts, hi havia nombrosos ferits, alguns dels quals foren traslladats a l'hospital militar de Tarragona. Entre aquests hi havia militars, àdhuc dos presoners nacionals, un capità i un soldat. Aquest bombardeig del migdia és recollit en el part diari de l'exèrcit republicà d'aquell dia:

«La aviación extranjera ha actuado hoy con enorme intensidad durante todo el día. A las trece horas de hoy la aviación alemana, en número de diez trimotores "Junkers" arrojó sobre Falset 50 bombas de 100 kilos, que ocasionaron 25 muertos y 60 heridos, todos ellos pertenecientes a la población civil.»

L'alarma es desactivà a Reus a la una de la tarda. La tarda del 29 fou igualment agitada, amb albiraents i alarmes continuades. A les dues, des del Masroig s'indicava que s'escoltava soroll d'avions, i un parell d'hores després eren observats des de

Poboleda. Cap a les quatre de la tarda s'informà que dos avions estaven bombardejant Falset per tercer cop en un dia.

Mentrestant, l'equip mèdic que s'havia desplaçat a Falset retornava a Reus després d'acompanyar els ferits a Tarragona. A les 7 de la tarda, davant les notícies de nous bombardeigs sobre Falset i Marçà, un nou equip de socors marxava cap al Priorat:

«Tenint en compte la manca d'auxili que en aquelles hores podia tenir Falset, novament hem organitzat un equip de salvament compost per bombers, pel Dr. Ibarz, infermeres i tres ambulàncies, qual equip ha retornat a les 10 hores de la vetlla, portant la informació de que durant els cinc bombardeigs que ha registrat en el dia de avui dit poble, han ocasionat la destrucció de 180 edificis, un centenar de ferits i 40 morts, molts dels quals encara a dita hora continuaven enrunats. A càrrec de l'Ajuntament d'aquell poble s'han organitzat brigades de salvament les quals començaran el seu comés a primeres hores de demà.

La població civil atemorida ha abandonat Falset, escampant-se per les seves rodalies.»

La nit d'aquell dia tràgic, les alarmes continuaren sonant a Reus i a d'altres poblacions, amb la presència habitual d'hidroavions que volaven sobre la costa i que, aquest cop, bombardejaren l'estació de tren de Cambrils.

No sabem quina fou la xifra exacta de morts i ferits a Falset, ni la quantitat d'edificis enrunats o malmesos. Els documents oficials es mouen entre vint-i-cinc i quaranta morts. Sabaté anota catorze noms de la població, cinc obtinguts del record i nou més que apareixen anotats al registre.¹³ Cal dir, però, que la població era plena de persones forasteres, civils i militars, de les quals es desconeixen els noms.

Entre els noms que es recorden hi ha els de la Carme i la Maria Arbós, dependents de cal Gené, a la plaça de la Quartera. Els seus cadàvers foren reconeguts per les estidores que portaven penjades.

Quant a la quantitat de ferits, la xifra és del tot imprecisa. Desenes de persones amb fractures que

restaren coixes, per sempre o amb mutilacions, com una noia que perdé un braç i restà desfigurada. O les que quedaren sordes i alguna, orba.

La destrossa física fou enorme. Foren enrunades o malmeses cases dels carrers de Dalt, de Vallmoreres, de Sant Francesc, de la carretera de l'Estació, de Sant Marcel, de la Font Vella, de Baix, així com de la plaça de la Quartera.

Sabaté n'anota algunes, aplegades de testimonis orals:

«Als inicis d'aquell esclafit, els de cal Càndido, per por, varen sortir tots de casa i es refugiaren sota el Pont, mentre queien i explotaven les bombes. Quan va passar el bombardeig tornaren cap a casa; la varen trobar tota ensorrada, amb el ruc mort al corral. El carrer va quedar cobert de runa, era perillós de passar-hi i, per això, hi fou posat un guàrdia que prohibia el pas. Varen ser moltes les cases del poble malmeses per l'esclat de les bombes; entre elles destaquem: cal Severí, cal Ramos, ca l'Amigó, cal Sixto, cal Cubells, cal Llebaria al Castell, ca l'Enric Pujol, la casa on avui hi ha la Vinícola, el Sindicat Agrícola i altres quatre casetes de la Font Vella.»¹⁴

Falset fou la població més afectada de la comarca durant la guerra, amb un total de trenta-cinc cases destruïdes o malmeses i unes pèrdues materials que després de la guerra foren valuades en 636.925,69 pessetes, segons xifres oficials.¹⁵

En el record han quedat episodis dramàtics, amb detalls anecdòtics, com aquell de dues dones, una mare i una filla, que foren sorpreses pel bombardeig a casa seva mentre feien el cafè. Una biga les salvà, a elles i al cafè, de l'esfondrament de la casa, de forma que, escampada la pols, només veien la llum de l'exterior per una escletxa. A la fi, no sense abans prendre un cafè per agafar forces, aconseguiren arrossegar-se i sortir de la casa.

O el plat d'arròs que no s'arribà a menjar aquell nen que hores abans mirava embadalit els canons: «El ruido estremecedor de las sirenas era lo suficiente para alojar. Fuimos hasta el carro, subimos en él y sin

¹³ Carme i Maria Arbós Carreres, Emília Callisà Simó, Joan José Antonio, Miquel Guillén Falcó, Pere Llorach Pros, Frederic Mas Martori, Manuel Negrete Conesa, Carícia Pallejà Muntaner, Joan Perpinyà Juncosa, Matilde Serres Cot, Dolores Marqués, Joan Requena Lázaro i Rafael Talens Llàcer.

¹⁴ SABATÉ, *Op. cit.*, p. 72.

¹⁵ Que s'han de considerar força a la baixa, tenint en compte que només es basen en els expedients oberts per obtenir indemnitzacions. Molts damnificats no pogueren reclamar per haver mort, trobar-se a la presó, exiliats o no atrevir-se. Com a exemple fefaent de la poca fiabilitat d'aquestes dades es pot esmentar el cas de Corbera d'Ebre, població paradigma de la destrucció d'un nucli urbà, on només consta l'afectació d'una sola casa. *Estadística de los daños...*, p. 81-82.

pensarlo demasiado emprendimos la marcha».¹⁶ Els testimonis coincideixen, tanmateix, en què la fugida posterior del nucli urbà fou considerable. La gent omplí casetes i barraques de tros, dormia als túnels de desguàs sota la línia del ferrocarril o a l'inici de les galeries d'antigues explotacions mineres...¹⁷

Les baixes militars

A banda dels morts i ferits entre la població, el part de l'exèrcit republicà del dia 29 anota, a més, que «los aparatos de la invasión bombardearon preferentemente en los lugares en que se hallaban los prisioneros capturados por nuestras fuerzas en la actual ofensiva».

Aquesta referència a morts entre els presoners pot relacionar-se amb el fet que, tal com esmenten els documents reusencs, fossin traslladats ferits a Tarragona un capità i un soldat de l'exèrcit franquista. Sabaté explica que:

«Pels voltants del Sindicat, encara no acabat del tot, hi havia escampat un important contingent de la guàrdia d'assalt, força que custodiava una munió de presoners franquistes, tancats al local. El bombardeig va caure de ple a sobre dels guàrdies, en un moment en què havia arribat un camió ple de nous presoners. Entre uns i altres en féu una destrossa, uns cinquanta o seixanta, que després foren enterrats per aquell entorn.»¹⁸

L'episodi sembla coincidir amb allò que explicita el part de guerra de l'exèrcit republicà del 30 de juliol, que torna a fer referència a Falset:

¹⁶ CASAS, *Op. cit.*, p. 79. En el seu record, situa en un mateix matí l'arribada a Falset procedent de Móra, el seu passeig entre els soldats i el material militar, el fet que fossin acollits per una família i l'episodi de la cassola d'arròs a taula que no es pogué menjar. El més probable, però, és que arribessin a Falset el dia abans del bombardeig.

¹⁷ L'anecdota trágic d'aquella diada és ben present en la memòria i, de ben segur, podria ser força més extens. Em cal, però, agrair especialment la col·laboració de Minerva Pi, de 71 anys (2008), que malgrat no poder recordar evidentment el bombardeig, per l'edat que tenia, ha conservat el record de no pocs fets explicats pels més grans.

¹⁸ Un fet que no facilita esbrinar la xifra de morts. Sabaté també explica que hi hagueren presoners morts a conseqüència de les bombes que caigueren a Marçà.

«Los bombardeos que la aviación extranjera realizó ayer sobre el puesto de Falset contra los prisioneros hechos por nuestras fuerzas en la ofensiva del Ebro fueron siete, todos ellos intensísimos. Es enorme la indignación que el criminal hecho ha producido entre los jefes, oficiales, clases y soldados prisioneros, acostumbrados a leer en el parte de guerra enemigo que sus aviones actúan solamente contra nuestra primera línea.»

Francesc Badia¹⁹ explica que el 26 de juliol havien arribat en tren a Falset un grup de presos procedents de la presó Model de Barcelona. Els ubicaren a l'església, amb altres presoners. Dos dies després, aquest grup fou portat al Celler Cooperatiu, per ser traslladats l'endemà en camió cap als camps de treball que hi havia a les rodalies, Cabassers, la Figuera, Porrera o Gratallops:

«Quan els presos havien acabat d'ocupar el primer camió, de sobte aparegueren al cel uns avions que començaren a bombardejar el que suposaven era una concentració militar. Hi hagué uns moments de desori entre presos i milicians que buscaven tots una protecció impossible contra aquell atac aeri inesperat. Passat l'ensurt, es comprovà que una de les bombes havia caigut sobre el cos de guàrdia que a l'edifici de la Cooperativa tenien els milicians i una altra en un camp veí al costat del mateix edifici. Hi hagué morts i ferits, la majoria vigilants, però també alguns presos.»²⁰

La quantitat de morts i les seves identitats, en definitiva, resten en la foscor, sobretot quant a la quantitat de presoners. Alguns testimonis i dades que hem aplegat poden resultar contradictoris.

Fins i tot podem tenir dubtes de la quantitat de bombardeigs que patí la població durant aquella terrible jornada, tenint en compte que cada atac podia comportar més d'una onada d'aparells. Els informes de la Junta de Defensa Passiva de Reus parlen de cinc. Amadeu Serra, que havia arribat a Falset des d'Agramunt el dia 22, escriu al seu dietari:

«Al migdia venen les *pavas* a bombardejar el poble de Falset. En el segon bombardeig, fereixen a l'Aguiló d'una cama. Arriben a portar a terme 6

¹⁹ BADIA, *Els camps de treball a Catalunya...*, p. 255-258.

²⁰ BADIA (Ibidem, p. 257) esmenta el testimoni de dues persones que es trobaven entre els presos, indicant que en aquell moment hi havia uns dos-cents presos formats per pujar als camions i que foren dotze els vigilants morts o ferits.

bombardeigs. En Pepet, que està a la central del poble, les passa molt negra.»²¹

I encara el part de l'exèrcit de l'endemà en comptabilitza set. El que no hi ha dubte és que el 29 de juliol fou el dia més negre per a la població, quant a la pèrdua de vides humanes i béns materials, de tota la Guerra Civil, encara que no sempre hagi estat recordat com a tal.

Al cementiri de Falset hi ha una fossa comuna on es barregen les restes dels morts pel bombardeig i les d'altres persones que, aquell estiu, s'emportà el tifus, malaltia que faria estralls a causa de les precàries condicions de subsistència d'una població desplaçada per la guerra. Els morts entre aquesta població fluctuant que fugí de la línia de front són ben difícils de comptabilitzar. I massa cops en els balanços de víctimes s'obliden aquelles persones mortes de malalties que són conseqüència o es veuen agreujades per les condicions de subsistència que imposa la guerra.

No fou, però, aquest l'únic bombardeig que patí la vila. El 31 de juliol a la tarda, l'aviació franquista tornà a deixar caure una trentena de bombes. Segons els informes, aquest nou atac només ocasionà dos ferits. Potser perquè, tal com dèiem abans, la població havia fugit en massa del nucli urbà.

La impunitat amb què actuava l'aviació franquista en els primers dies de la batalla de l'Ebre motivà l'ordre del general Rojo de desplaçar tota l'aviació republicana cap al front. A partir d'aquest moment els combats aeris al cel del Priorat comencen a sovintejar. La canalla dels pobles es posava a contemplar-los —a risc de la seva vida— com un espectacle més. Sabaté, que aplega nombroses notícies d'aquests enfrontaments i de la caiguda de diferents aparells, diu que en pobles com el Molar «el veïnat se'ls mirava, des del carrer, sense cap mena de por, ja que era un espectacle que no s'havia vist mai». També a Bellmunt ens han explicat que la jovenalla sortia fora del nucli de la població per contemplar l'evolució dels aparells.

Tenim notícies encara d'altres bombardeigs sobre la comarca durant aquell estiu. El 2 d'agost s'informa de «dues esquadretes compostes per 5 junkers cada una, les quals han volat durant uns tres quarts d'hora pel sector Marçà-Falset i últimament han bombardejat extensament l'estació de Marçà ocasionant danys

de consideració a la línia, del qual bombardeig han resultat diversos ferits». Dos dies després tornen a ser bombardejades les estacions de Marçà i de Reus. Segons l'informe de la Junta de Defensa Passiva de Reus, a les 20.05: «Havent sentit fortes explosions, preguntem a la DCA sobre aquest ens, contestant-nos que és a les proximitats de Falset».

El 4 d'agost fou bombardejada la Bisbal de Falset, morint-hi dos nenes. La seva mare, cremada i greument ferida, fou rescatada d'entre les runes de la casa i atesa a l'hospital instal·lat a la cova de Santa Llúcia.²²

El 14 d'agost hi ha un altre bombardeig sobre Marçà, Capçanes i els Guiamets. Els caces republicans abaten un bombarder, resultant-ne un de tocat que ha d'efectuar un aterratge d'emergència en una platja entre Salou i Cambrils.

El 24 d'agost, a tres quarts de deu del matí, s'informa que hi ha combats d'aviació per Móra i Bellmunt. Més tard se sap que hi ha bombardeigs sobre Móra i Tivissa. De fet, a finals d'agost, els bombardeigs sobre el sector de Móra són constants.

Amb l'inici de l'ocupació de Catalunya per part de les tropes franquistes, els bombardeigs s'estendran encara a altres poblacions.

A finals de 1938 —el 22 de desembre i, probablement, el 31— l'aviació bombardejà el nucli urbà d'Ulldemolins, destruint més d'una seixantena de cases i deixant mitja dotzena de morts entre la població civil i un nombre indeterminat de soldats que es trobaven als voltants.²³ Com a conseqüència d'aquests bombardeigs bona part de la població fugí del poble per refugiar-se en masos i balmes de Montsant i a les garrigues de serra la Llena. El dia de Nadal fou bombardejada Cornudella —sense víctimes—²⁴ i el 31 de desembre les bombes van caure a tocar d'Albarca. El poble, tanmateix, era buit. La major part de la població havia fugit cap a dalt a la muntanya, després de veure caure bombes sobre Ulldemolins i Cornudella.

²² JACKSON, *Més enllà...*, p. 41.

²³ En els dies anteriors a l'ocupació de la població per part de les tropes franquistes, el 6 de gener, amb intensos combats entre la serra la Llena i Montsant, sovintejà la caiguda de bombes i obusos d'artilleria pel poble i el seu terme. Ara per ara, no podem establir una xifra exacta de víctimes.

²⁴ Si bé aquest dia morí Càndida Jordà, que apareix esmentada com a víctima directa d'aquest bombardeig, ho féu a conseqüència de les ferides rebudes en el que patí la seva població nadiua, la Granadella, el 22 de desembre, d'on fou evacuada cap a l'hospital ubicat al mas del Lluc (MARTORELL, «A la memòria...»).

²¹ SERRA SERIOL, Amadeu. *Diari de guerra*. Publicat pel seu fill Antoni Serra Isern a Internet: <http://personal.telefonica.terra.es/web/tonis/Guerra/diarim.htm>. Consulta realitzada el 14/03/2008.

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

AHMR. Lligall «Servicio municipal de incendios y salvamento» (1938-1939).

CASAS, Teodoro. «El arroz que no comí». A: *Historia y Vida*. Extra núm. 4: «Testimonios de la guerra de España». Barcelona, 1975, p. 77-79.

GORT JUANPERE, Ezequiel. *Història de Cornudella de Montsant*. Santes Creus: Fundació Roger de Belfort, 1994 (Col·l. Tostemps, 32).

—. *Història de Falset*. Barcelona: Rafael Dalmau ed., 2003.

CÁMARA OFICIAL DE LA PROPIEDAD URBANA DE REUS. *Estadística de los daños causados por la guerra en las ciudades de Reus, Tarragona y Tortosa y resto de la provincia*. Reus: Imp. Rabassa, 1941.

JACKSON, Angela. *Més enllà del camp de batalla*.

Testimoni, memòria i record d'una cova hospital en la Guerra Civil espanyola. Valls: Cossetània, 2004. Una síntesi del seu treball es troba a «Més enllà del camp de batalla: una cova hospital en la Guerra Civil Espanyola», a *La Carxana*, núm. 11. Albarca, 2006, p. 32-42.

MARTORELL I GARAU, Miquel. «A la memòria dels soldats enterrats aquí, morts en una guerra que mai hauria d'haver començat, 1936-1939». A: *La Tralla*, n. 3 (separata). Cornudella de Montsant, 2004.

MEZQUIDA Y GENÉ, Luis M^a. *La batalla del Ebro. Asedio de Tortosa y combates de Amposta. Del río Guadalupe al Gayá, con las ocupaciones de Falset, Montblanc, Valls, Reus y Tarragona*. Tarragona: Diputació, 1970.

SABATÉ I ALENTORN, Jaume. *Víctimes d'una guerra al Priorat*. Barcelona: Rafael Dalmau, ed., 2002.

Publicacions de l'Arxiu Municipal de Reus

1. Carme PUYOL, *De la toponímia urbana de Reus. Les dones honorades als carrers de la ciutat.**
2. Montserrat CORRETGER i Xavier FERRÉ (eds.), *Joaquim M. Bartrina, entre les raons polítiques i les científiques.*
3. Yolanda BODOQUE i Salvador PALOMAR, *Memòria de la sedera. Les obreres tèxtils a Reus.*
4. Montserrat FLORES, *Els antics cementiris de Reus (segles XII-XVIII).*
5. Carme PUYOL, *Inventari del fons personal de Cels Gomis i Mestre.*
6. Montserrat SORONELLAS, Toni MARTÍ i Xisca MARTORELL, *Aquí es ve a triar! Els magatzems de fruita seca de Reus i el treball de les dones.*
7. Salvador FERRANDO, *De la neu a les campanes. Recull de notícies de l'Arxiu Històric.*
8. Lídia MARTÍNEZ i Jordi ROCA, *Recomençar la vida. Una memòria del procés migratori de les dones a Reus (1950-1970).*
9. Ezequiel GORT, *Sia de tots conegut... Catàleg dels pergamins de l'Arxiu Municipal de Reus, 1 (1020-1350).*
10. Ezequiel GORT, Salvador PALOMAR i Josefina ROMA, *Misericòrdia: la societat reusenca i les festes.*
11. *Protocol de les festes majors de Reus.**
12. Dolors MARÍN i Salvador PALOMAR, *Els Montseny Mañé. Un laboratori de les idees.**
13. Marc FERRAN, Ezequiel GORT, Salvador PALOMAR i Mercè TOLDRA, *Reus, port de mar. De l'establiment del mercat al projecte del canal.*
14. Montserrat CORRETGER i Xavier FERRÉ (eds.), *Josep Güell i Mercader: Per l'amor al progrés.*

(*) exhaurit.

Els arxius de Reus durant la Guerra Civil

Ezequiel Gort Juanpere

Pere Rius, comissari de Museus i Arxius de la Generalitat. (Arxiu familiar)

L'inici de la revolució i Pere Rius

Com en tants altres llocs, l'inici de la revolució va comportar la pèrdua de vides i béns. Es van destruir alguns temples amb la pèrdua, en el nostre cas, de la documentació que contenien. A Reus es va perdre la de les parròquies de Sant Francesc, Sant Joan i la de la Sang, així com de l'ermita de Misericòrdia. Ara bé, com també arreu, un seguit de persones, sovint anònimes, van procurar pel salvament del patrimoni que s'estava malmetent. Diu un informe del Museu Municipal de finals de 1937 que:

«L'Ajuntament de Reus té actualment sota la seva protecció un conjunt documental històric format pels Arxius que durant el període

revolucionari de 1936 foren salvats per la intervenció del delegat de la Comissaria General de Museus a Reus ajudat per alguns ciutadans de bona voluntat [...]»

Com remarca aquest informe, cal destacar l'actuació que hi va tenir des del primer moment el conservador del Museu Municipal, Pere Rius i Gatell (Reus, 1898-1973), el qual aviat fou nomenat delegat de la Comissaria General de Museus a Reus. Segons un informe que redactà ell mateix el setembre de 1937, se salvaren:¹

«[...] tots els arxius eclesiàstics i alguns de particulars. D'aquests arxius cal remarcar el de la Prioral o Comunal, comprenent tots els manuals de l'escripció pública a partir del segle XIII; el de la Comunitat de Preveres de Sant Pere; el de la Congregació de la Sang, des del segle XVI, tots recollits en moments veritablement crítics.»

Sí que ho eren de crítics aquells temps. En el cas de l'arxiu de la Prioral —el temple no fou cremat per poder-lo reutilitzar— Rius es va poder fer amb la documentació quan ja l'havien tret amb la intenció, sembla, de convertir-la en pasta de paper; o, en el cas de la de la Congregació de la Sang, ho va poder salvar perquè l'habitació on es guardava el seu arxiu devia passar per alt als incendiàries i el foc no hi arribà.

Segons va escriure uns anys més tard Salvador Vilaseca en relació a la Prioral:²

«[...] Consta de una manera absolutament certa que uno de los delegados anarco-marxistas que

¹ MASSÓ, Jaume. «Documents per a la història dels museus de Reus» dins *Descobreix els tresors! Setenta anys dels museus de Reus, 1934-2004*, (Reus, 2004) p. 56.

² MASSÓ, Jaume. «En record de Pere Rius (1898-1973), conservador del museu de Reus», dins *Patrimoni en perill* (Reus, 2004), p. 246; Id., «El Museu de Reus durant la guerra civil de 1936-1939» dins *Descobreix...* p. 39.

La Casa Gay després del bombardeig del 24 de gener de 1938.

ocuparon y establecieron un mercado en la Iglesia Prioral, le encaró varias veces su fusil a quema ropa para alejarlo del templo durante su destrucción lenta y sistemática de que fueron objeto sus altares [...].»

O bé sobre el salvament a l'església de la Sang:³

«[...] con una temeridad digna del mayor elogio, pudo salvar el Archivo Histórico de la Real Congregación de la P. Sangre, con su importante documentación que data del siglo XVI, [así como] gran cantidad de objetos pertenecientes a la misma [...].»

Jaume Massó, que ha investigat la trajectòria d'aquest personatge, i el procés de salvació del patrimoni històric i artístic del Camp de Tarragona i del Priorat, referma els comentaris de Salvador Vilaseca:⁴

«La intervenció directa de Pere Rius en el salvament del patrimoni reusenc durant la guerra

³ Massó, Jaume, «Sobre el salvament dels arxius reusencs durant la Guerra Civil», dins *Informatiu Arxiu*, 6 (Reus, 2003), p. 8; Reproduït dins *Patrimoni en Perill*, p. 67.

⁴ Massó, Jaume. «En record de Pere Rius...», dins *Patrimoni en Perill*, p. 243-248.

civil va ser més que meritòria i fins i tot va posar en perill la seva vida en l'acompliment generós del que ell creia que era el seu deure. En això va demostrar una valentia i una responsabilitat que altres no podien o no volien evidenciar. No hi ha dubte que la ciutat de Reus li deu —si més no— un reconeixement públic i notori, ni que només fos per la seva actuació en unes circumstàncies tan extraordinàries.»

El trasllat del Museu i l'Arxiu Històric a la casa Gay

El Museu, inaugurat el 1934, quedà petit ja abans de la Guerra i, en iniciar-se, va haver d'incorporar un considerable allau d'objectes (pintures, escultures, retaules...) i això va fer que s'incautés la casa Gay —una casa senyorial de remarcables dimensions— per tal de convertir-la en el dipòsit de la Comissaria General de Museus de la Generalitat, i se sap que cap a mitjans del mes de novembre de 1936, si no abans, ja funcionava com a tal. En aquest lloc hom pretenia crear el nou museu.

També es portà aquí la documentació que s'anava salvant. Des de la seva inauguració, el Museu disposava d'una secció amb la documentació històrica de l'Arxiu Municipal i que llavors també

es veié molt incrementada. El mes de novembre s'hi va classificar la documentació que havia arribat procedent de la Prioral. Llavors, hom separà els volums corresponents dels anys 1836 a 1871 per tal d'instal·lar-los al Registre Civil del Jutjat Municipal, on podien seguir al sevei del públic, atès que en aquests anys encara no existia aquest registre i la documentació parroquial esdevenia indispensable per a tot el que feia referència al moviment de la població.⁵

El salvament de la documentació comportà l'ingrés d'alguns fons i fins de biblioteques privades, com el fons de Ferran Miró, o bé la biblioteca Mayner, així com la Gay, que trobaren en incautar la casa. També ingressà el fons documental de Vallfogona de Riucorb, quan un regidor d'aquesta vila, nomenat Tudó, per tal d'assegurar-se'n de la seva la conservació, el va donar —inventariat— a l'Ajuntament de Reus.⁶

El retorn de l'Arxiu al Palau Municipal

Al principi de la Guerra (de fet, des del 1923 a causa de les obres de remodelació del Palau Municipal), l'Arxiu Municipal —amb l'excepció, com hem vist, de la part històrica— era instal·lat als baixos de l'Hospital, on hi va ser fins l'agost del 1937 quan, a la darrera del mes, s'inicià el retorn al seu lloc d'origen.

El trasllat, en aquell moment va respondre a necessitats administratives, però també a una raó derivada de la guerra, ja que a principis d'agost el cos de bombers s'oferí a fer les reparacions dels cotxes del Consell Municipal i, per aquest motiu, demanaren habilitar com a taller i garatge les dependències que fins llavors ocupava l'Arxiu, la qual cosa va ser aprovada el 10 d'agost.⁷

El trasllat, però, no es va fer immediatament, sinó que l'ordre no es va donar fins dues setmanes més tard, el 27 d'agost. Va ser una ordre directa de l'Alcalde a l'arxiver, Ramon Pallejà, obviant que l'Arxiu depenia de la Conselleria de Cultura.⁸

«Essent necessari el trasllat de l'Arxiu Municipal a l'edifici del Palau Municipal, us faig comunicació

⁵ *Diari de Reus*, 24.xi.1936; transcrit a MASSÓ, Jaume, «Sobre el salvament dels arxius...»

⁶ AHMR, Carpeta «Vària, 1937-1939», p.s.

⁷ AHMR, Acta de la Comissió Permanent, 10.viii.1937; Acta de la Comissió de Serveis Públics, 9.viii.1937.

⁸ AHMR, Minutes, 1937, p.s.

de dita necessitat per a que disposeu lo que calgui a l'objecte de que es porti a efecte amb la major rapidesa possible. Visque molts anys per al bé de la República i de la causa antifeixista. Reus, 27 d'agost del 1937. L'Alcalde-President.»

El trasllat es va fer efectiu amb gran celeritat, ja que s'inicià només tres dies després, el 30 d'agost, la qual cosa va sorprendre al conseller de Cultura que el dia 31 protestà a l'alcalde:⁹

«[...] Mou-me apropar-me al Consell de Govern, l'haver-me sorprés que ahir i durant tot el dia d'avui, s'hagi efectuat el trasllat del material de l'Arxiu Municipal sense que el que sotasigna com a conseller que té assignada la seva catalogació n'hagi tingut esment de cap mena, per part de qui ho hagi disposat.

Interessa al sotasignant, simplement, aclarir la posició oficial que li correspon i la situació en què ha de continuar d'avui endavant l'Arxiu en correspondència amb la Conselleria de Cultura.»

El tema va sortir a la sessió de la Comissió Permanent d'aquell mateix dia en la qual l'alcalde ho justificà amb l'acord pres per la Comissió unes setmanes abans.¹⁰

Llavors, però, es trobaren amb un greu problema de capacitat. La documentació a traslladar no cabia a les noves dependències del Palau Municipal i això va obligar a fer-ne una tria entre els documents que s'estimaven «útils» (els que tenien valor administratiu) dels que es consideraven «inútils» (amb valor històric), així com separar-ne la biblioteca i l'hemeroteca. El conseller de Cultura, el 7 de setembre, atès que:

«[...] la majoria del material que s'estima útil es troba ja al nou departament destinat a Arxiu en el Palau Municipal, local que, donat el nombre de material a arxivar es considera insuficient [...]»

va proposar executar el següent pla:

«1r. Formar del nostre Arxiu dues seccions, que comprendrien una d'elles els documents històrics, i l'altra els documents de caràcter administratiu que han d'estar a l'abast de les oficines de Secretaria.

2n. Els llibres de caràcter literari, procedents de la projectada Biblioteca Municipal, i dipositats a l'Arxiu, no han de formar part de les esmentades

⁹ AHMR, Ídem.

¹⁰ AHMR, Acta de la Comissió Permanent, 31.viii.1937.

seccions, procurant donar-los-hi aplicació adequada, tal com iniciar una Biblioteca pública, o a fomentar-se alguna d'existent.

3r. Per tal de fer la selecció acuradament, encarregar-ho a una persona entesa en la matèria, que la Generalitat trametrà sense cap despesa per part de l'Ajuntament, fins a la completa ordenació i separació dels documents inútils.

4rt. La tasca de la instal·lació i catalogació, quedaria simplificada dotant a la nova Sala-Arxiu d'una divisòria central d'armaris o prestatges, amb el sentit de la seva major llargada, que permetria encabir-hi el major nombre de documents i la fàcil consulta [...].»

El Consell discutí aquesta proposta i acordà deixar-la, de moment, sobre la taula, en espera de les gestions que el conseller de Cultura havia de fer prop del comissari de Museus i Arxius de la Generalitat, Pere Rius, del director del Museu, Salvador Vilaseca i del cronista arxiver, Ramon Pallejà.

D'aquestes gestions, el 14 de setembre en sortí un projecte més definit, d'acord amb l'opinió de Salvador Vilaseca:

«1r. grup: **Històric**. a) Història de la ciutat, b) Escribania comuna i c) Notarial.

2n. grup: **Administratiu**. a) El més remot fins el segle XVIII, i b) D'aquest segle fins els nostres dies.

3r. grup: Literari.

4t. grup: Hemeroteca.

Aquests grups podrien emplaçar-se de la següent manera:

L'històric podria radicar al Castell del Cambrer. L'administratiu, a les Cases Consistorials.

El Literari, en dipòsit o definitivament a l'Escola del Treball.

L'Hemeroteca, provisionalment al Museu Municipal.»

Pel que fa les tasques de classificació, Salvador Vilaseca proposà contractar una persona que fos una «doctoranda en Ciències Històriques». Malgrat que el document no ho concreti, Vilaseca molt probablement estava pensant amb Lluïsa Òdena.

Llavors, els materials amb valor històric es van quedar de moment a l'Hospital, on un mes després encara es treballava en la seva ordenació, segons recollí la premsa, que el 2 d'octubre publicava que:¹¹

«Per personal adient s'estant efectuant els treballs de classificació del material que encara

existeix als baixos de l'hospital, on hi havia instal·lat l'Arxiu Municipal, el qual ja ha estat traslladat al nou edifici de l'Ajuntament.»

D'aquests materials, la documentació històrica i l'hemeroteca es devien traslladar a la casa Gay, mentre que, pel que fa la biblioteca, l'Ajuntament, el 12 d'octubre, decidí deixar-la en dipòsit a l'Escola del Treball:¹²

«[...] les obres de la part literària del total de l'Arxiu (entenen com a tals, les obres impreses no especialitzades ni catalogables, en cap dels extrems de reorganització de l'Arxiu), siguin traspassades a les estanteries de l'Escola de Treball en caràcter de dipòsit, previ inventari, podent usar-les l'esmentada entitat fins que a judici de la Corporació Municipal, en virtut de qualsevulla necessitat o reforma, es cregui pertinent de retirar-les [...].»

Tots aquests trasllats possibilitaren que, després, l'espai que ocupava l'Arxiu servís per ampliar el dels bombers, tal com cap a final d'any recollia la premsa local:¹³

«El Quarteret de Bombers ha ampliat els seus ja espaiosos locals amb un de nou, el qual, situat a la part posterior del Quarteret, servirà per a reparar-hi els vehicles a motor destinats a l'extinció d'incendis i auxiliars.»

Els bombardeigs i la destrucció documental

Reus era un nucli de producció industrial amb fàbriques dedicades al material de guerra. Era també un centre de comunicacions important i disposava d'instal·lacions militars. D'aquí que els bombardeigs de l'enemic sobre la ciutat no es fessin esperar gaire. Les primeres bombes van caure al camp d'aviació el dia 9 d'abril de 1937 però, a partir del 24 d'agost, els bombardeigs ja van afectar la ciutat, començant per la zona de l'estació del Nord. El quart bombardeig, el 17 de setembre, va ser el primer que va impactar profundament a la ciutat: les bombes la van travessar de punta a punta, provocant les primeres víctimes mortals.

El bombardeig més tràgic, pel que fa al nombre de víctimes mortals, però, és el que es va produir el migdia del 21 de gener de 1938. Una bomba va caure a la boca d'un refugi just al moment que era plena de

¹¹ *Diari de Reus*, n. 230, de 2.x.1937.

¹² AHMR, Acta de la Comissió Permanent, 12.x.1937.

¹³ *Diari de Reus*, 24.xii.1937.

gent que s'apressava a amagar-s'hi.¹⁴ Hi hagué altres bombardeigs amb uns resultats igualment terribles. Només tres dies després de l'esmentat, el 24 de gener, va ser un dia especialment negre, amb dos bombardeigs: en el primer, a quarts de vuit del matí, les bombes van caure entre el camí de l'Aleixar i el carrer de Castellvell, i el segon es va produir al migdia, ambdós amb moltes víctimes. Precisament, va ser durant el primer bombardeig quan una bomba va destruir la casa Gay.¹⁵

Bona part del treball de recuperació que s'havia portat a terme, doncs, se'n va anar en orri en perdre's, o malmetre's, una part important dels fons del Museu i en sortir també prou perjudicats els fons de l'Arxiu.

Precisament aleshores, en prevenció del perill, s'estava preparant el trasllat d'aquests materials a un lloc segur, fora de la ciutat. La Generalitat, que primer havia proposat com a línies d'actuació la concentració patrimonial a les capitals de comarca, després va establir dos grans dipòsits-refugi per a la documentació, situats a Poblet i a Viladrau.

Poblet, sota la custòdia d'Eduard Toda, havia d'acollir, entre altres, la documentació dels llocs del Camp de Tarragona.¹⁶ El mes de novembre de 1937 la Selva el Camp ja la hi va portar. En canvi, Reus esperà una mica més i sembla que s'havia d'iniciar el trasllat cap a la darrereria de gener de 1938, segons mostra una lletra del cap de la Secció d'Arxius de la Generalitat, Agustí Duran, dirigida a Salvador Vilaseca i datada el 27 de gener:¹⁷

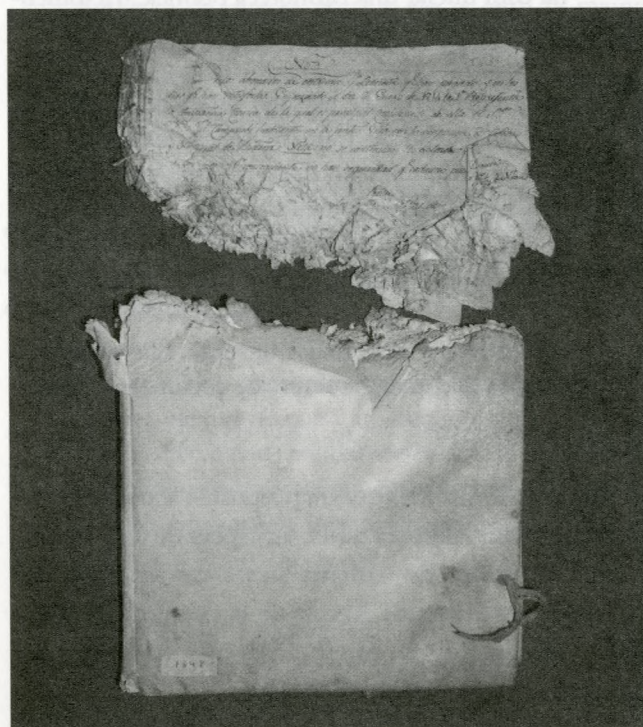
«Després de la vostra lletra del dia 3 vaig parlar telefònicament amb l'amic Pere Rius i vam convenir el dia que de Poblet estant haurien d'anar a Reus a recollir les caixes que contenen una part dels arxius. Vaig intentar de comunicar per telèfon amb el Sr. Toda però la línia no tenia servei; vaig escriure-

¹⁴ Vegeu, en aquest mateix número, «Plegar els morts amb pales».

¹⁵ Ídem; GUIX, José M. *Reus. Consecuencias de la guerra en la propiedad urbana*, p. 19; MASSÓ, Jaume. «El Museu de Reus bombardejat», dins *Informatiu Museus*, 38 (Reus, 2008) p. 23-25.

¹⁶ Segons l'informe d'Eduard Toda fet el 1939, Poblet acollí la documentació de Reus, Tortosa, la Selva del Camp, Verdú, Anglesola, Vilagrassa, Vinaixa, Santes Creus i Vallfogona, així com la biblioteca municipal de Tortosa i dues de religioses, de la Selva del Camp i de l'Espluga de Francolí (CLIMENT, Luís. *Rojos en Tarragona y su provincia*, p. 178.

¹⁷ MUSEU D'ART I HISTÒRIA DE REUS, fons Salvador Vilaseca, p.s. Reproduïda íntegrament a MASSÓ, Jaume, «Sobre el salvament dels arxius... », p. 11.

Document malmès per efecte del bombardeig del 24 de gener. (AHMR)

li immediatament i suposo que l'operació de trasllat deu haver-se fet o s'està fent. Notícies directes no en tinc, però sembla que aquesta qüestió està encarrilada [...]. Ara el que cal que ens preocupi és la salvació dels arxius i llur acondicionament per a que no s'hi produeixin barreges.»

El trasllat, doncs, se suposa que s'havia de fer aquells dies, però no s'hi va ser a temps. Mentre redactava la lletra, Agustí Duran va poder parlar amb Eduard Toda i això li va fer afegir un darrer paragraf:

«Acabo de parlar amb el Sr. Toda. Diu que havia suspès el viatge del camió a Reus per causa de les desgràcies que hi havien ocorregut, però que es posarà d'acord telefònicament amb l'Ajuntament i amb l'amic Pere Rius per fer-lo com més aviat millor.»

Hom va haver de procurar salvar el què restava del patrimoni, davant el perill de noves destrosses, ja que els bombardeigs eren freqüents. A partir del mes de febrer de 1938, la majoria dels fons del Museu i de l'Arxiu van sortir, i bona part va anar a parar a Vilaplana, sota la custòdia de Pere Rius. Pel que fa la documentació —en concret, almenys, la referent a l'església Prioral de Sant Pere i la de la confraria de la Sang— sembla que primer es va portar a Vilaplana per passar-la més endavant a Poblet, on també s'envià la documentació notarial.

En aquest cas, el trasllat es va poder fer a temps, salvant així el fons, ja que en un altre bombardeig es va perdre la casa que fins llavors l'havia acollit, situada a la plaça de la Farinera.

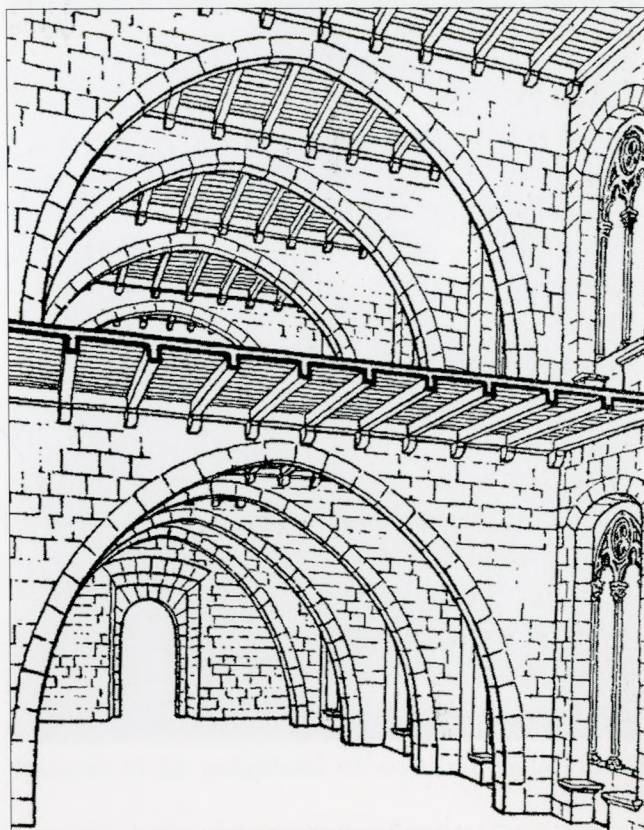
Els bombardeigs continuaven implacables i el 31 de juliol una altra bomba impactà sobre la casa Gay:¹⁸

«Una bomba incendiària al pati de l'interior de l'edifici on hi ha instal·lat el Museu Municipal en el carrer Prat de la Riba, casa coneguda per "Casa Borràs Gay". Els desperfectes ocasionats no són de molta consideració per quant l'edifici ja tenia part enrunada de resultes d'anteriors bombardeigs. Solament hi ha hagut un incendi a un cobert proper a la façana del carrer de Sant Pau.»

Tot això va fer que el 5 de setembre de 1938 la comissió de Cultura, «atès que l'Arxiu Municipal corre perill al punt en que està instal·lat pels bombardeigs de l'aviació facciosa» proposà posar la documentació «en lloc segur o lo més segur possible». Uns dies després, el 16, per lletra, es demanava a Pere Rius que en anar a Reus —era a Vilaplana— passés a veure al conseller de Cultura per comentar el trasllat a lloc segur de l'aparell de raig X de l'Hospital i «alguna cosa d'importància artística del nostre també Arxiu Municipal». Devia ser llavors quan es decidí el trasllat de la documentació històrica —o almenys del que quedava a Reus— a Poblet. O, si més no, el 30 de setembre, segons diu Agustí Duran, s'hi portaren dos-cents trenta-vuit paquets que contenien, diu, la part antiga de l'arxiu.¹⁹

Més endavant, el 19 d'octubre de 1938, el conseller de Cultura, Antoni Llauradó, demanà a Eduard Toda que s'encarregués de guardar a Poblet més documentació de Reus:²⁰

«[...] guiat per aquest patriotisme que parlàvem, li prego que volgués destinar-nos un lloc en aquest monestir per tal de guardar-hi algunes caixes més de documental del nostre Arxiu Municipal, en part ja evaquat i tramès, per a lliurar-lo de la possible destrucció, i per mentre durí el perill encara no desaparegut per les agressions contra la nostra ciutat [...].»

Reconstrucció del castell, segons el projecte de Jeroni Martorell.

En total, i sense comptar la documentació notarial, Reus devia portar a Poblet uns cent quaranta-un metres línia de documentació, a més de tres mil cinc-cents pergamins.²¹

L'Arxiu Històric i el Castell

A l'hora de crear noves infraestructures culturals, hom pensà amb l'edifici que restava de l'antic castell, ja fos com a biblioteca o bé com arxiu. La primera notícia que es coneix és un article, que publicà el *Diari de Reus* el 21 de febrer de 1937, sobre la urbanització de l'entorn de l'església de Sant Pere i la plaça del Castell:²²

«A les sales gòtiques de les restes del castell s'hi podria instal·lar la Biblioteca Popular que la Generalitat anys i anys que ens té concedida i no ens fa. Junt amb la Biblioteca —les sales gòtiques són dues— s'hi podria instal·lar l'Arxiu Municipal històric de la ciutat. Si es volgués també es podria donar a la Biblioteca popular un caràcter revolucionari o una especialització social tal com

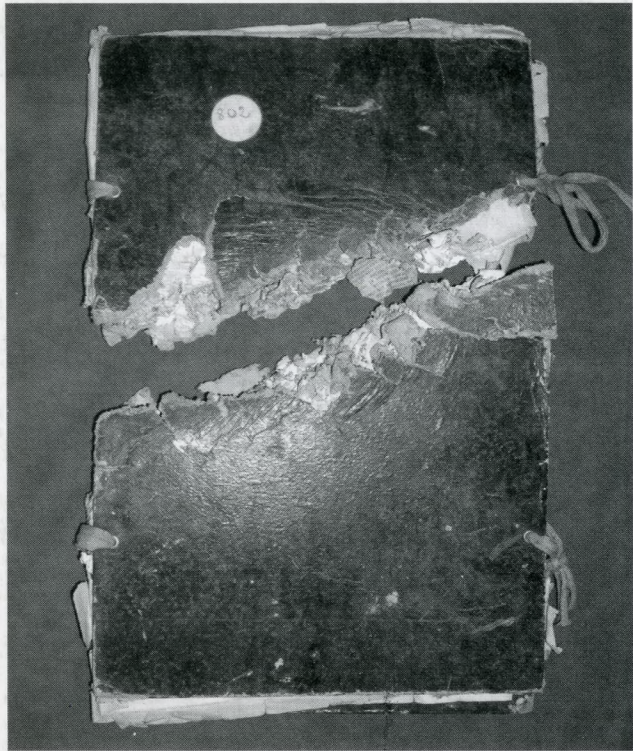
¹⁸ AHMR, «Servei d'Incendis i Salvament, 1938-1939», f.s.

¹⁹ DURAN, Agustí, «Els arxius documentals de Catalunya durant la guerra dels anys 1936-1939» dins *Barcelona i la seva història*, v. III (Barcelona, 1975), p. 633-634.

²⁰ AHMR, lligall «Museu i Arxiu» p.s.

²¹ ZAMORA, Jaume E. «El salvament dels arxius catalans durant la Guerra Civil espanyola (1936-1939)», dins *Lligall*, 16 (Barcelona, 2000), p. 135.

²² U.V.A., «Suggerències. D'urbanització. Entorns de l'església de Sant Pere» dins *Diari de Reus*, 21.II.1937.

Lligall malmès per efecte del bombardeig del 24 de gener. (AHMR)

escau als temps que vivim. Cap altra instal·lació més bella podria ésser trobada per a la Biblioteca Pública que Reus necessita.»

De fet, la idea d'aprofitar el vell edifici per a construir-hi l'arxiu venia de lluny.²³ En aquest moment, sembla que l'Ajuntament cridà Jeroni Martorell per tal de restaurar-lo seguint el seu projecte. D'aquesta qüestió en parlà la Comissió Permanent el 2 de setembre,²⁴ i poc després, el 14 del mateix mes el conseller de Cultura presentava la proposta d'organització de l'Arxiu feta per Salvador Vilaseca i que recollia explícitament el castell com a seu del nou Arxiu Històric.

Hi hagué en aquests mesos, alguns contactes entre Salvador Vilaseca i el cap de la Secció d'Arxius de la Generalitat, Agustí Duran, en ordre a la creació d'un arxiu històric a Reus, a semblança d'altres de

²³ Jeroni Martorell va presentar a Reus, el 5 de maig de 1922, un projecte de restauració del castell i urbanització de l'entorn. Ja llavors es feia notar que «cal advertir que'l Castell un cop reedificat, podria servir per a arxiu o per qualsevol altre servei municipal». Anònim, «La restauració del castell del Cambrer» dins *Revista del Centre de Lectura*, 74 (Reus, 1923), p. 47.

²⁴ AHMR, Acta de la Comissió Permanent, 2.IX.1937.

creats en algunes poblacions de Catalunya, a cura de la Generalitat.

El 19 de novembre, Duran li envià un borrador del document de petició²⁵ que Vilaseca devia tramitar i que, al gener de 1938, l'Ajuntament encara no havia aprovat, i probablement no ho va arribar a fer, perquè després de les destrosses ocasionades pel bombardeig, les prioritats foren unes altres. Per això, pel que feia a l'edifici del castell com a seu del nou arxiu, a la darrereria de gener de 1938, Duran deia a Vilaseca que «la qüestió de l'edifici és millor deixar-la resolta, però no té pressa».

Vilaseca també va procurar que Lluïsa Òdena entrés a la Secció d'Arxius de la Generalitat i en fos l'arxivera a Reus, cosa que, en no fer-se l'arxiu, no va ser possible.²⁶ Ara bé, és probable que al llarg de 1938 se li encarreguessin treballs concrets amb la documentació reusenca. Deia Duran a Vilaseca el 27 de gener de 1938 que:

«Respecte de la srta. Òdena, tal com us deia en alguna conversa anterior, jo hauria preferit que prèviament l'Ajuntament hagués pres algun acord concret sobre l'Arxiu Històric en el sentit de l'esborrall que us vaig fer a mans o en altre de similar. De totes maneres mirarem d'arreglar la situació d'aquesta Srta. en la millor forma que podrem. Us prego que li digueu que m'escrigui donant-me noms, edat, domicili, estudis fets, etc., i al mateix temps que obri a nom seu una llibreta a la Caixa de Pensions per a la Vellesa i d'estalvis (no a la Caixa d'Estalvis de la Generalitat) per a que hi poguem fer les imposicions sense necessitat de girs ni recaders. És així com ho fem per tot. I que m'envii el n. de llibreta que li hagin donat. D'aquesta manera podré veure d'encarregar-li un treball concret amb relació als Arxius que hauran quedat a Reus.»

L'Arxiu al castell, doncs, aleshores no es va fer, però sí que en restà la idea i, al final, va ser possible després d'una quarantena llarga d'anys més tard i s'hi inaugurà el 1986.

²⁵ Reproduït íntegrament a MASSÓ, Jaume, «Sobre el salvament dels arxius...», p. 10.

²⁶ Lluïsa Òdena no figura en la relació del personal de la Secció d'Arxius de la Generalitat el 1938 que publica Zamora. ZAMORA, *Op. cit.*, p. 123.

ARXIU HISTÒRIC
MUNICIPAL
REUS